BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSRKIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, Ph. D.
No. 109.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŚRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author' s pupil
Pandit Divâkar.

EDITED BY
Swâmî Dayânand.

Fasciculus VIII.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
Benares.
1905.

सूचीपत्रम् ।

	०	५	
	२	८	०
	०	१	०
	०	४	०
	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी			

ब्रह्मणोपि ब्राह्मणः श्रेयानित्याह द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मणोपीति । ब्रह्मणोपि ब्रह्मभावादपि ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता श्रेयानतिश्रेष्ठ इत्येवमाह कथयति द्वाभ्यां न तु पूर्वश्लोकस्यैवान्यार्थो वेदितव्य इति भावः, तदेव श्लोकद्वयमुदाहृत्य दर्शयति ।

लीलासिन्धोः कियदिव हरेः षोडशस्त्रीसहस्रं
निःसंख्याता विविधरुचिना येन भुक्ताः स्त्रियस्ताः ।
तादृङ्नीतः स पुनरनया भामया वश्यभावं ।
सम्यग्भुक्तो यदुपतिरतः सत्यभामैव धन्या ॥२९॥

लीलासिन्धोरिति । हे शिष्य लीलासिन्धोर्लीलानां क्रीडानां जलस्थानीयानां सिन्धुरिव सिन्धुराधारभूतस्तस्य हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशसंख्याकं स्त्रीणां युवतीनां सहस्रं सहस्राणि जातावेकवचनं भागवतादौ वर्णितं श्रुत्वाऽऽश्चर्यं करोषि तत्षोडशस्त्रीसहस्रं कियदिव किंपत्प्रमाणमिव अतिस्वल्पमेव तदित्यर्थः, कुत इत्यत आह निःसंख्याता इति, विविधरुचिना विविधाऽनेकप्रकारा रुचिः प्रीतिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तथाभूतेन येन हरिणा श्रीकृष्णेन ता उक्ताः स्त्रियो वनिता निःसंख्याता निर्गता निवृत्ता संख्या गणना याभ्यस्तास्तथोक्ता भुक्ता अभ्यवहृताः क्रीडिता इत्यर्थः, पालिताश्च भुजधातोः पालनाभ्यवहारार्थान्निष्ठा तस्मिञ्छ्रीकृष्णे षोडशस्त्रीसहस्रभोग एव नाश्चर्यकारणमिति भावः, तत्र विवाहेनाङ्गीकृतानां स्त्रीणामेवाष्टाधिकशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याकत्वेपि गोपकन्यानां विवाहितानामविवाहितानां चापरिमितानां रासक्रीडायां श्रीकृष्णेन भुक्तत्वादनन्तत्वं श्रीकृष्णभुक्तस्त्रीणां

सूचीपत्रम् ।

	०	५	
	२	८	०
	०	१	०
	०	४	०
	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी			

ब्रह्मणोपि ब्राह्मणः श्रेयानित्याह द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मणोपीति । ब्रह्मणोपि ब्रह्मभावादपि ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता श्रेयानतिश्रेष्ठ इत्येवमाह कथयति द्वाभ्यां न तु पूर्वश्लोकस्यैवान्यार्थो वेदितव्य इति भावः, तदेव श्लोकद्वयमुदाहृत्य दर्शयति ।

लीलासिन्धोः कियदिव हरेः षोडशस्त्रीसहस्रं
निःसंख्याता विविधरुचिना येन भुक्ताः स्त्रियस्ताः ।
तादृङ्नीतः स पुनरनया भामया वश्यभावं ।
सम्यग्भुक्तो यदुपतिरतः सत्यभामैव धन्या ॥२९॥

लीलासिन्धोरिति । हे शिष्य लीलासिन्धोर्लीलानां क्रीडानां जलस्थानीयानां सिन्धुरिव सिन्धुराधारभूतस्तस्य हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशसंख्याकं स्त्रीणां युवतीनां सहस्रं सहस्राणि जातावेकवचनं भागवतादौ वर्णितं श्रुत्वाऽऽश्चर्यं करोषि तत्षोडशस्त्रीसहस्रं कियदिव किंचत्प्रमाणमिव अतिस्वल्पमेव तदित्यर्थः, कुत इत्यत आह निःसंख्याता इति, विविधरुचिना विविधाऽनेकप्रकारा रुचिः प्रीतिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तथाभूतेन येन हरिणा श्रीकृष्णेन ता उक्ताः स्त्रियो वनिता निःसंख्याता निर्गता निवृत्ता संख्या गणना याभ्यस्तास्तथोक्ता भुक्ता अभ्यवहृताः क्रीडिता इत्यर्थः, पालिताश्च भुजधातोः पालनाभ्यवहारार्थान्निष्ठा तस्मिञ्छ्रीकृष्णे षोडशस्त्रीसहस्रभोग एव नाश्चर्यकारणमिति भावः, तत्र विवाहेनाङ्गीकृतानां स्त्रीणामेवाष्टाधिकशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याकत्वेपि गोपकन्यानां विवाहितानामविवाहितानां चापरिमितानां रासक्रीडायां श्रीकृष्णेन भुक्तत्वादनन्तत्वं श्रीकृष्णभुक्तस्त्रीणां

ज्ञेयं, स श्रीकृष्णस्तादृग्युक्तगुणसंपन्नो यदुपतिर्यदूनां यदुकुलोत्पन्नानां पतिः पालकः श्रीकृष्णोऽनया तादृशश्रीकृष्णवशीकरणगुणेन प्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षया प्रख्याततयेत्यर्थः, भामया सत्यभामानाम्न्या स्त्रिया वश्यभावं स्ववशत्वं नीतः प्रापितश्च पुनः सम्यग्भुक्त आतृप्ति भुक्तः क्रीडितोऽतो हेतोः सत्यभामैव सत्यभामानाम्नी स्त्र्येवोक्तानन्तश्रीकृष्णवनितानां मध्ये तद्वशीभूताच्छ्रीकृष्णादपि धन्या कृतार्थाऽतिश्रेष्ठेति यावदिति लोकप्रसिद्धार्थः। प्रकृतार्थस्तु लीलासिन्धोर्लीलानां जीवन्मुक्तव्यवहाराणामनायासेन कृतत्वात्ता एव लीलापदेनाऽत्र ग्राह्यास्तासां लीलानां जलस्थानीयानां नित्यमुक्तात्मब्रह्मैवाश्रयत्वात्सिन्धुरिव समुद्र इव तस्य हरेः सर्वद्वैतहरणशीलस्यात्मनो ब्रह्माभिन्नस्य लोकदृष्ट्या कस्मिंश्चित्समये कस्मिंश्चिज्ज्ञानिनि अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रतीतस्य षोडशस्त्रीसहस्रं 'षोडशकलः सोम्यपुरुष' इति श्रुत्या कलानां षोडशत्वप्रतिपादनात्ता एवात्र षोडशसङ्ख्या ग्राह्यास्तासां च वाङ्मात्रत्वात्परस्पराश्रयाश्रयित्वं विना स्थित्यभावप्रसिद्ध्या च समूहरूपत्वाच्च स्त्रीति नाम स्त्यै ष्ट्यै धातोः शब्दसंघातार्थस्येदं स्त्यायतेर्ड्रडिति ड्रट् डकारटकारयोर्लोपे च डिति टेर्लोपे च ततो ङीपि च स्त्रीशब्दनिष्पत्तेः सर्वनाम्नां च वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वप्रतिपादनादनुभूयमानपरस्पराश्रयस्य षोडशवृत्तिषु प्रसिद्धेश्च षोडशकलानां स्त्रीशब्देन प्रतिपादने तासां च प्रत्येकमनन्तविषयाकारवत्तयाऽनन्तरूपत्वात्सहस्रत्वं तत्षोडशस्त्रीसहस्रं भोग्यं कियदिव कियत्परिमाणमिव अत्यल्पमेव तदिति येन भुक्तेन बन्धनं तस्य ज्ञानिनो कथं नेत्याश्चर्यं तव जायते तन्न कर्त्तव्यमिति भावः, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्याता इति विविधा अनेकप्रकारा

रुचयः प्रीतयो यस्य स तथोक्तस्तेन येन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना योगिप्रत्यक्षेन समष्ट्यहङ्कारसम्बद्धसर्वजगत्साक्षिरूपेण ब्रह्मणा हिरण्यगर्भोपासकदृष्ट्या हिरण्यगर्भरूपेण ता उक्तलक्षणा व्यष्टिलिङ्गशरीरेषु षोडश षोडशसमूहरूपाः प्रत्येकं ताश्च सहस्रं सहस्रं परिणतास्ताः समष्टिलिङ्गशरीरे निःसङ्ख्याता निर्गतसङ्ख्याका अनन्ता इत्यर्थः, स्त्रिय उक्तलक्षणावस्त्वात्रिपुट्योऽत्र ग्राह्या भुक्ता भोग्यत्वेनानुभूता इति यावत्तैजसहिरण्यगर्भयोरुपाध्यभेदेनाभेदात्कूटस्थब्रह्मणोरप्यभेदात्कूटस्थब्रह्मणस्तैजसाहिरण्यगर्भस्य चाभेदात्तदभिप्रायेणेदमुक्तं ज्ञेयं, स उक्तस्तादृक्तादृशानन्तत्रिपुटीलक्षणभोग्यवस्तुसम्बद्धोपि उपतिरुकारवाच्यस्य समष्टिव्यष्टिलिङ्गशरीरसहिततैजसाभिन्नहिरण्यगर्भस्य सत्ताभानप्रदत्वेन पालकस्त्वंपदलक्ष्यार्थकूटस्थचैतन्याभिन्नस्तत्पदलक्ष्यार्थो ब्रह्मचैतन्यं सोऽनया सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धत्वेन ज्ञानिप्रत्यक्षया 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' त्यादिश्रुतेर्भासया प्रत्यगभिन्नस्वप्रकाशं ब्रह्म भापदेनात्र ग्राह्यं तन्माति अज्ञाननिवृत्तिमात्रफलकत्वेन व्याप्नोतीति भामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिस्तया वश्यभावं वशमनुकूलत्वमर्हतीति वश्यस्तस्य भावस्तत्ता तं नीतः प्रापितो यदानुभवेच्छा तदानुभवविषयत्वेन दृश्यते तथा सम्पादित इत्यर्थः, च पुनः सम्यगसम्भावनाविपरीतभावनारहितं यथा भवति तथा भुक्तोऽनुभूतो यद्यतो हेतोरतो हेतोरनन्तत्रिपुटीलक्षणस्त्रीषु मध्ये ब्रह्मणः सामान्यरूपेण प्रत्यक्षरूपेण विद्यमानत्वादपि ब्रह्मतोपि सत्यभामैव सत्त्या कालत्रयाबाध्या या भाचितिस्तां माति व्याप्नोतीति सत्यभामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिरेव केवलं धन्या कृतार्थरूपा श्रेष्ठेत्यर्थः, ब्रह्मतोपि

ब्रह्माकारवृत्तेः श्रैष्ठ्यप्रतिपादनेन तद्वतो ब्राह्मणस्यात्र श्रैष्ठ्यं दर्शितमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं स्पष्टमेव तदाह ।

वर्त्तते ब्रह्म सर्वत्र ब्राह्मणो लभ्यते क्वचित् ।
समर्घाद्ब्रह्मणस्तस्मान्महर्घो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३० ॥

वर्त्तत इति । ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं वस्तु सर्वत्र समस्तजगद्गतपदार्थेषु सर्वजाग्रदाद्यवस्थासु चानुस्यूतं वर्त्ततेऽस्ति ब्राह्मणस्तु ब्रह्मवेत्ता च क्वचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे वा विरल इत्यर्थः, लभ्यते प्राप्यते तस्मात्ततः कारणात्समर्घात्सर्वत्र सामान्यरूपेणविद्यमानतया समर्घं बहु तस्माद्ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः सकाशाद्ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता महर्घो बहुयत्नमूल्यलभ्यो भवेत्स्यादतो मुमुक्षुभिर्ब्रह्माकारवृत्तिसम्पादनेन ब्राह्मणत्वं साध्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ननु तर्हि ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं सम्पाद्येत्याशङ्क्य लोकेषणादित्यागं विना सा केवलश्रवणादियत्नेनैव न लभ्यत इत्याशयेन स्वेष्टवस्तुनि योगिमनोरमणं सदृष्टान्तमाह ।

परसङ्गसुखासक्तं योगिनां योषितामिव ।
विहाय लोकसिद्धान्तं रमते स्वमते मनः ॥ ३१ ॥

परसङ्गसुखासक्तमिति । योषितामिव यथा योषितां व्यभिचारिणीनां स्त्रीणां परसङ्गसुखासक्तं परेणान्यपुरुषेण सह यः सङ्गः संयोगो मैथुनमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तं रतं सन्मनोऽन्तःकरणं लोकसिद्धान्तं लोकेषु लौकिकशास्त्रेषु च यः सिद्धान्तो निर्णयस्तं व्यभिचारादिनिषेधरूपमित्यर्थः, विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्या मतमिष्टं यत्परस-

ब्रह्मसुखं तस्मिन्नेव रमते क्रीडति तद्वद्योगिनां ज्ञानिनां मनोन्तः-करणं परसङ्गसुखासक्तं परः कार्यकारणातीतः परमात्मा तेन सह यः सङ्गः संयोगस्तादात्म्यमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं शर्म तस्मिन्नासक्तं रतं सल्लोकसिद्धान्तं लोकानां तत्तच्छास्त्राणां च यः सिद्धान्तो निर्णयो देहाद्यात्मबुद्ध्या वर्णाश्रमाद्याचा-रस्यावश्यकर्त्तव्यरूपस्तं विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्यात्म-नो मत इष्टे ब्रह्मसुख एव रमते क्रीडति एवमेव सर्वलोकधर्मा-न्परित्यज्य त्वया स्वमते ब्रह्मसुख एव रतिः कार्या तेन च ब्र-ह्माकारा वृत्तिर्भवेदिति भावः, अत्र भगवद्वचनं ।

'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इति, ॥

श्रुतिश्च 'लोकैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चे'त्यादिः, 'न क-र्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु रि'ति च ॥३१॥

ननु सर्वलौकिकधर्मेभ्योपि व्यावर्त्तितस्य मनसो ब्रह्मा-कारता भवेन्नवेति सन्देहमालक्ष्य तन्दूरीकरोति सदृष्टान्तम् ।

तोयरन्ध्रनिरोधेन भाति पूर्णं सरोवरम् ।
वृत्तिरन्ध्रनिरोधेन पूर्णो बोधः किमद्भुतम् ॥ ३२॥

तोयेति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्तोयरन्ध्रनिरोधेन तोयस्य जलस्य यानि रन्ध्राणि छिद्राणि कर्कटादिभिर्निर्मि-तानि तद्द्वारा जलनिर्गमेन सरोवरस्यापूर्णत्वं भवेदिति प्रसिद्धं तेषामेव निरोधेनावरोधेन कृतेन जलस्य तत्रैव स्थिरतया पूर्णं भरितं सरोवरं सरो भाति शोभते तथेत्यध्याहार्यं तद्वद्वृत्ति-रन्ध्रनिरोधेन वृत्तयः कामादय इन्द्रियाणि च ता एव रन्ध्राणि अन्तःकरणावच्छिन्नज्ञानस्य तत्तद्विषयं प्रति गन्तुं द्वाराणि तेषां

निरोधेनावरोधेन कृतेन बोधो ज्ञानं पूर्णो परिपूर्णो भाति शोभतेऽत्रास्मिन्नर्थे किमद्भुतं कुत आश्चर्यं तत्र नात्र सन्देहः कार्य इति भावः॥ ३२॥

ननु सर्ववृत्तिनिरोधस्त्ववश्यं कर्त्तव्यश्चेत्स क्रियतां जगद्विषयवासनानां विद्यमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्य तन्निवारणमन्तरेण सा न स्यादित्याशयेन तस्या निष्फलत्वनिरूपणापुरःसरं तद्दोषं दर्शयति।

निर्मूला निष्कला शुष्का कदर्या भोगवासना।
तया तिरोहितः स्वामी तृणेनेव महागिरिः॥ ३३॥

निर्मूलेति। निर्मूला वासना विषयाणामसत्त्वान्मूलहीना निष्कला निर्गता निवृत्ता कला सदंशो यस्याः सा तथोक्ता वास्तवसत्त्वरहितेत्यर्थः, शुष्का नीरसा सुखहीनेत्यर्थः, कदर्या शठा स्वस्वविषयात्यागेन दुःखदेत्यर्थः, एतादृशी भोगवासना भुज्यन्त इति भोगा विषयास्तेषां जगद्गतपदार्थानां वासनेच्छाऽस्ति, ननु तर्ह्यस्तु सा तादृश्या भोगवासनया किंकर्त्तव्यमात्मनो येन तन्निवारणं सम्पाद्यमित्याशङ्क्याह, तयेति तया भोगवासनया स्वामी तस्याः सत्ताप्रदत्वेन पालकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तिरोहित आच्छादितोऽस्ति अतो न प्रकाशते, ननूक्तलक्षणवत्त्वेन तस्यास्तुच्छतायां सत्यां कथं ब्रह्मरूपस्यात्मनआच्छादकत्वं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य तत्सम्भावयितुं दृष्टान्तमाह तृणेनेति, तृणेनेव यथा तृणं स्वयमतिसूक्ष्मत्वेन तुच्छमपि स्वतो बीजारोपेण तदुत्पन्नतृणसमूहरूपेण परिणतेन स्वरसेन महागिरिर्महानतिस्थूलोपि गिरिः पर्वत आच्छादितो भवति तद्वदित्यर्थः, अयं भावः—पर्वतादुत्पन्नस्य तृणस्य

स्वस्यानेकतत्त्वरूपपरिणामेन स्वतस्तुच्छे सत्यपि स्वकारणबृहत्पर्वताच्छादकत्वसिद्धिरिव वासनायाः स्वतस्तुच्छत्वेपि स्वकारणभूतब्रह्मात्माच्छादकत्वसिद्धिरनेकविषयाकारपरिणामेन सम्भाव्येति तन्नाशे यत्नः कार्य इति ॥ ३३ ॥

तमेव वासनात्यागं द्रढयितुं तं विना देशकालादीनां मुक्तिसाधनानां मुक्तावकिञ्चित्करत्वं दर्शयति ।

न देशकालौ न वयो न युक्तिर्न विदग्धता ।

यदैव वासनात्यागस्तव मुक्तिस्तदैव हि ॥ ३४ ॥

नेति । हे शिष्य वासनात्यागाभावे सति तव ते देशो विजनादिः कालश्च प्रत्यूषादिर्ध्यानयोग्यौ न मुक्तिप्रापकौ भवत एवमग्रेपि तथा वयोऽवस्थापि वार्धक्यादिर्न नैव मुक्तिप्रदं भवति न नैव युक्तिर्योगोपि मुक्तिदा स्याद्विदग्धता पाण्डित्यं न मुक्तिं साधयति, ननु तर्ह्येषामभावेपि केवलभोगवासनात्यागस्यापि तथात्वमस्तु तत्राह यदैवेति, हे शिष्य पूर्वोक्तसाधनेष्वसत्सु सत्सु वा यदैव यस्मिन्नेव समये तव भवतो वासनात्यागो वासनानां भोगेच्छासंस्काराणां त्यागः प्रणाशः स्यात्तदैव तत्रैव समये तवेत्यावर्त्तनीयं मुक्तिर्मोक्षः स्याद्धवेद्धि प्रसिद्धमेतद्वेदान्ते विद्वत्सु च वासनात्यागस्यैव मुक्तिप्रदत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु कृतेप्यभ्यासे ज्ञानं स्यान्नवेत्याशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति तत्र दृष्टान्तपक्षेऽर्थस्तावद् ।

उपायैः शोधिते क्षेत्रे निर्मलं बीजमर्पितम् ।

किं चित्रं धान्यसम्पत्तौ स देवो यदि वर्षति ॥ ३५ ॥

उपायैरिति । उपायैः कर्षणाद्युपायैः क्षेत्रे बीजावापस्थान-

भूमौ शोधिते शुद्धे कृते सति ततश्च तत्र निर्मलं शुद्धं बीजं कीटादिभिरदुष्टं बीजं चणकादि धान्यमर्पितमुप्तं यदि च पर्जन्य स मेघाभिमानी देव इन्द्रो वर्षति वृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यसम्पत्तौ धान्यानां चणकादीनां धान्यानां सम्पत्तौ प्राप्तौ सत्यां किञ्चित्रमाश्चर्यं कः सन्देहो वा। दार्ष्टान्तिकपक्षेऽप्यत्रैवार्थ ऊह्यः स यथा हे शिष्य क्षेत्रेऽन्तःकरण उपायैरुपायान्ति मोक्षसाधनभूते ज्ञानेऽनुकूला भवन्ति त उपाया वैराग्यादयस्तैः कृत्वा शोधिते निर्मलीकृते सति तत्रैव निर्मलं शुद्धं मायातत्कार्यमलरहितं भेदरहितमित्यर्थः, बीजं समस्तजगत्कारणभूतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मार्पितं धारणया स्थिरीकृतं सद्यदि तर्हि सदेवः स गुरुरूपो देव ईश्वरो महावाक्यार्थोपदेशेन वेदान्तार्थनिरूपणरूपेण जलेन वर्षति ज्ञानामृतवृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यसम्पत्तौ धान्यं धन्यत्वं कृतकृत्यत्वमित्यर्थः, तस्य सम्पत्तौ प्राप्तौ सत्यां किञ्चित्रं किमाश्चर्यं कः सन्देहो वा न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु महावाक्यविचारेण ज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्कीदृशमित्याशङ्क्य लोकप्रसिद्धज्ञानविलक्षणं तद्दर्शयति।

कृतवाक्यविचारस्य परमार्थमभीप्सतः।
ज्ञानं गरिष्ठमज्ञानमज्ञानं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

कृतवाक्येति। हे शिष्य कृतवाक्यविचारस्य कृत आवर्त्तितो वाक्यानां महावाक्यानां तत्त्वमसीत्यादीनां विचारो विवेको येन स तथोक्तस्तस्यात एव परमार्थं महावाक्यविचारेण विविक्तं परमार्थं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तदेव मोक्षरूपमभीप्सतः सर्वभावेनेच्छतो विदुषो गरिष्ठमतिस्थूलं लोकप्रसिद्धं घटपटाद्यतिस्थूलं ज्ञानं ज्ञायन्ते विषयाः सर्वेऽनेनेति ज्ञानं

वेदनं तदज्ञानमवेदनं भवति, यद्वा लोकप्रसिद्धं यज्ज्ञानं वेदनं तद्वारिष्ठं श्रेष्ठमज्ञानं भवतीति व्याख्येयं, तथा लोकप्रसिद्धमज्ञानं जगद्विषयकं ब्रह्मविषयकमपि अवेदनं यदुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञानं ज्ञायते भास्यते प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तत्स्वयंप्रकाशरूपब्रह्मभानमेव भवति, यद्वोद्गतं तमोऽज्ञानं यस्मात्तदुत्तममज्ञानहीनं शुद्धमित्यर्थः, ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं वेदनं भवतीत्यर्थः, तत्तादृशं ज्ञानं मुमुक्षुभिर्मोक्षाय सम्पाद्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तादृशज्ञानाभावेपि मम वेदान्तव्याख्यातृत्वेनैव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्य तद्व्याख्यानासक्त्यात्मन्यस्थिरत्वे सति वादिजयादौ प्रवृत्त्या मोक्षो न स्यात्प्रत्युत देहात्मभावरूपं मरणं द्वेषवृद्ध्या वाऽरिकृतमारणादिप्रयोगेन लोकप्रसिद्धं देहविसर्जरूपं वा मरणं भवेदित्याशयेनाह ।

व्याख्यासि वेदान्तगिरो जयसि द्वैतवादिनः ।
नान्तर्विशासि तन्मन्ये तत्रास्ति मरणं तव ॥ ३७ ॥

व्याख्यासीति। हे शिष्य त्वं भवान्वेदान्तगिरो वेदान्तानामुपनिषदां सूत्रभाष्यादीनां च वाक्यानि व्याख्यासि व्याख्यानं कृत्वा निरूपयसि सत्यं तद्व्याख्यानेन च द्वैतवादिनोऽनेकस्वगतादिभेदभिन्नं जगद्ब्रह्मजीवयोर्भेदं च द्वैतं तद्वदितुं सत्यत्वेन प्रतिपादयितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्ताञ्जयसि पराभवसि तदपि सत्यं परन्तु अन्तरन्तरात्मनि न विशासि लीनो न भवसि तत्ततो हेतोस्तत्र द्वैतवादिजयाय वेदान्तव्याख्याने तव ते मरणं देहात्मभावरूपा मृतिरथवा वादिकृतमारणादिप्रयोगेन प्रसिद्धं देहविसर्गरूपं मरणमस्ति विद्यत

इत्यहं मन्ये निश्चिनोमि आत्मानुसन्धानाभावे वेदान्तव्याख्यानस्य मरणमेव फलं न मोक्ष इति भावः ॥ ३७ ॥

अत एव पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकाल आत्मनि स्थैर्याधिक्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह।

मित्रेण कुशले पृष्टे पूर्वावस्थामनुस्मरन्।
इदानीं कुशलं जातमिति हृष्यति योगवित् ॥ ३८ ॥

मित्रेणेति। हे शिष्य योगविद्योगो जीवब्रह्मैक्यं तद्वेत्ति जानातीति योगविज्जीवब्रह्मैक्यवेत्ता मित्रेण हितोपदेशकर्त्रा गुरुणा कुशले क्षेमे पृष्टेऽनुयुक्ते सति ततः पूर्वावस्थां किं चिद्ब्रह्मसुखानुभवरूपामवस्थां स्थितिमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् सन्निदानीं पूर्वावस्थातोऽस्मिन् क्षणे कुशलं क्षेमं विशिष्टं जातमुत्पन्नमित्येवं कथयित्वा गुरुं प्रति स्वयं हृष्यति हर्षं प्राप्नोति एवमेव त्वयापि उत्तरोत्तरक्षणे ब्रह्मसुखस्थैर्यमन्तःकरणे स्याद्यथा तथाऽभ्यासः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ननु मोक्षसाधनभूतज्ञानाभ्यासस्यातीव प्रयत्नसाध्यत्वात्स्वल्पप्रयत्नसाध्यकर्मणैव परलोकसुखादिसाध्यं किं ज्ञानप्रयासेनेत्याशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य गुरुः कर्मरुचिवारणेन ज्ञाने रुचिमुत्पादयितुं कर्मिणः सकाशाज्ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं दर्शयति द्वाभ्याम्।

कर्मठः काञ्चनालिप्तशून्यताम्रघटोपमः।
विद्वांस्तु रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इवोत्तमः ॥ ३९ ॥

कर्मठ इति। कर्मठः कर्मासक्तो बहिः शुचित्वदर्शनादन्तरज्ञानावृतत्वाच्च काञ्चनालिप्तशून्यताम्रघटोपमो बहिः काञ्चनेन सुवर्णेनालिप्त ईषल्लिप्तोऽन्तश्च शून्यो रिक्तो यस्ताम्रस्य घटः

कुम्भः स एवोपमा दृष्टान्तो यस्य स तथोक्तोऽस्ति तु पुनर्विद्वाञ्ज्ञानी रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इव यथा रत्नैर्हीरकादिभिः सम्पूर्णः परिपूर्णो हेम्नः सुवर्णस्य कुम्भः कलशस्तथोत्तमः श्रेष्ठोऽन्तर्ब्रह्मसुखपूर्णत्वाद्बहिरपि मुमुक्षूणां ज्ञानप्रदत्वात्वातः कर्मठाज्ज्ञानी श्रेष्ठ इति भावः ॥ ३९ ॥

ननु देहत्रयव्यवहारे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप उभयत्र समाने दृश्यमाने ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं कथमवगन्तव्यं तच्च कीदृगित्याशङ्का सुखप्रदत्वदुःखप्रदत्वाभ्यामेवेत्याशयेन तदेव सदृष्टान्तमाह ।

भूरुहत्वाविशेषेपि द्वयोरन्तरमीदृशम् ।
इक्षुकाण्डसमो विद्वान्दण्डकाष्ठसमः पशुः ॥४०॥

भूरुहत्वेति । हे शिष्य भूरुहत्वाविशेषेपि भुवः पृथ्व्या रुहन्ति उत्पद्यन्ते ते भूरुहा वृक्षास्तेषां भावो जातिस्तस्याऽविशेषोऽवैलक्षण्यं तस्मिन् सत्यपि द्वयोरिक्षुदण्डकाष्ठयोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति मिष्टरसदानेन तृप्तिकारकत्वं ताडनेनान्येषां दुःखकारणत्वं चान्तरं यद्वल्लक्ष्यते तद्वद्भूरुहत्वाविशेषेपि भूर्भवसस्माज्जगदिति भूशब्दवाच्यं ब्रह्म तस्माद्रुहत उत्पन्नौ भवतस्तौ तथाभूतौ ज्ञान्यज्ञानिनौ देहत्रयं वा ब्रह्मोत्पन्नं तस्य तयोर्वा भावस्तत्त्वं तस्य देहसत्त्वस्योभयत्राविशेषेऽवैलक्षण्ये सत्यपि द्वयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति कीदृशं तदित्यत आह इक्ष्विति, विद्वाञ्ज्ञानी मुमुक्षूणां मुक्तिसुखदानेन नित्यतृप्तिकारकत्वादिक्षुकाण्डेनेक्षुदण्डेन समस्तुल्योऽस्ति पशुरज्ञानी दण्डकाष्ठसमो दण्डो यष्टिस्तत्काष्ठं तद्यथा दण्डपरिणामेन दुःखकारणं तेन सम उत्तरोत्तरं दुःखकारणत्वात्तुल्योऽस्ति विद्यत इदमन्तरं ज्ञान्यज्ञानिनोरिति भावः ॥ ४० ॥

इदानीं ब्रह्माकारापरिच्छिन्नवृत्तौ ब्रह्माविर्भावस्य तत्र तत्र वेदान्ते प्रतिपादनान्मुमुक्षुभिस्तादृशवृत्तिप्राप्त्युपायो यत्नेन सम्पाद्य इत्याशयेन तमेवार्थमन्योक्त्या प्रतिपादयति ।

विशालदृष्टौ रमते न त्वन्यत्र पतिर्मम ।
येन दृष्टिर्विशाला स्यात्स मन्त्रो मम दीयताम् ॥ ४१ ॥

विशालदृष्टाविति । हे शिष्य काचित्स्त्री स्वमतं सिद्धं प्र-त्याह हे सिद्ध मम मे पतिर्भर्त्ता विशालदृष्टौ विशाला बृहती दृष्टिर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तस्यां कस्यां चित्स्त्रियां रमते रतिं करोति अन्यत्रादीर्घनेत्रासु न तु नैव रमते क्रीडति अतः कारणाद्येन मन्त्रेण उपलक्षणमेतदौषधादीनां दृष्टिर्नेत्रं वि-शाला दीर्घा स्याद्भवेत्स तादृशो मन्त्रो मन्त्रौषधादिर्मम मे दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थयति, अयमाशयः—यथा स्वपत्युर्वि-शालदृष्टौ रमणं निरूपितं तथा प्रकृतेर्थे विशालाऽपरिच्छिन्ना दृष्टि'र्दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'तिश्रुत्युक्ता ब्रह्माकाराऽहंब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिरत्र ग्राह्या तत्र मम बुद्ध्य-वच्छिन्नचिदाभासस्य मे पतिः सच्चिदानन्दार्पणेन पालकः प्र-त्यगभिन्नः परमात्मात्र ग्राह्यो रमते क्रीडति अन्यत्र परिच्छिन्न-वृत्तिषु नैव रमतेऽतो येन मन्त्रेण प्रणवादिना तदुपलक्षितेन योगेन ज्ञानेन वा दृष्टिर्दृश्यतेऽनुभूयते ब्रह्मानयेति दृष्टिरहंब्र-ह्मास्मीति वृत्तिर्विशालाऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपा स्याद्भवेत्स उ-क्तलक्षणो मन्त्रो मन्त्रादिसाधनं मम साधिष्ठानबुद्धिस्थचि-दाभासस्य त्वच्छिष्यस्य हे गुरो दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थना गुरोरग्रे नित्यं कर्त्तव्येति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

इदानीं गुरुं प्राप्यापि उक्तविधप्रार्थनाया अभावेन ज्ञा-

नामाप्तौ सत्यां सामान्यबुद्ध्या कृतया गुरुसेवया निष्फला-युर्व्ययमात्रं फलं जायते ततश्च दुःखमेव फलं पर्यवस्यतीति सूचनायान्योक्त्याह गुरुः ।

पूज्योऽयमिति विज्ञाय पूजितः स्वापितो गृहे ।

न भुक्तो मूढया स्वामी कश्चित्पुरुष इत्ययम् ॥ ४२ ॥

पूज्योयमिति । यथा कया चिन्मूढया स्वपतिज्ञानाभाववत्या स्त्रिया स्वामी स्वपतिरेव चिरकालाद्देशान्तरादागतोऽयं कश्चित्पुरुषः सामान्यः कोपि नरोऽयं दृश्यमान इति निश्चित्य स्वपत्युः परदेशस्थत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात्तस्मिन्दृश्यमाने तदसम्भवं मत्वेति यावदतः स्वगृहागमनान्मया गृहस्थया पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽस्तीति विज्ञाय निश्चित्य च पूजितोऽर्चितो भोजनार्पणादिना तर्पितः सन्गृहे मन्दिरे स्वापितो निद्रापितः परन्तु न भुक्तो न रत्याऽङ्गीकृतोऽतस्तावान्कालस्तस्या व्यर्थमेव गतो यथा तथा प्रकृतेपि योजनीयं तद्यथा मूढयाऽज्ञानिमुमुक्षुबुद्ध्याऽयं कश्चित्पुरुषोऽयं मत्पुरोवर्त्ती दृश्यमानः पुरुष उद्यमवान्नरः कोपि अस्ति लोकवद्व्यापियमाणत्वाज्ज्ञानी न भवतीत्येवं मत्वा देहधारणवतो मम पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽयं मत्पुरत आगत इति विज्ञाय निश्चित्य पूजितो भोजनपादसंमर्दनादिनाऽर्चितः सेवित इत्यर्थः, गृहे स्वमन्दिरे स्वापितः शायितः परं तु अयं स्वामी ममात्मप्रदत्वेन पालको गुरुरस्तीत्येवं ज्ञात्वा न भुक्तो धातूनामनेकार्थत्वाज्ज्ञानपरिप्रश्नेन न सम्वादित इत्यर्थः, अतः कृतसेवायाः पारलौकिकसुखादिफलसत्त्वेपि मुमुक्षोर्मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तत्साधनभूतज्ञानप्राप्त्यभावेन निरर्थकत्वाद्व्यर्थमायुर्व्यय एवेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु समाधिसाधनेनैव मोक्षोस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं विना संसारानिवृत्तेः समाध्युत्थाने पुनर्दुःखमेव स्यादित्याशयेन तमेवार्थमन्योक्त्याह ।

भोगयोग्येन वेषेण व्यतीत्य शयने निशाम् ।
प्रियस्य भोगमप्राप्य प्रातः क्रन्दति कामिनी ॥ ४३ ॥

भोगयोग्येनेति । भोगयोग्येन भुज्यतेऽनुभूयते साक्षात्प्रत्यगभिन्नः परमात्माऽनेनेति भोगो ज्ञानमपरोक्षं महावाक्यजन्यं जीवब्रह्मैक्यविषयं तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेषेण बहिः संन्यासादिवेषेणान्तर्वैराग्यादिचिह्नेन चोपलक्षिता सती मुमुक्षुबुद्धिः शयने शेते निन्द्राति सर्वो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपः प्रपञ्चोऽस्मिन्निति शयनं तस्मिन् समस्तप्रपञ्चलयोपलक्षिते समाधौ निशां रात्रिं ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

इत्युक्तलक्षणां प्रपञ्चास्फुरणारूपां व्यतीत्यातिक्रम्य प्रातः समाधौ प्रपञ्चास्फुरणनिशान्ते प्रपञ्चस्फुरणलक्षणदिवसात्पूर्वं काले प्रातः प्रत्यूषकालस्तस्मिन् प्रियस्यात्मसाक्षात्कारवज्ज्ञानस्यात्मसुखस्य वा भोगं संयोगमनुभवं वाप्राप्यालब्ध्वा कामिनी तदिच्छावती मुमुक्षुबुद्धिः क्रन्दति रोदिति हा खेद एतावान्मम कालो व्यर्थमेव गत आत्मसाक्षात्कारेण विनेत्याक्रोशतीति भावः । लौकिकार्थे तावत्काचित्कामिनी स्वपुरुषभोगेच्छावती स्त्री भोगयोग्येन स्वपत्या सह यो भोगो रतिस्तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेषेण शृङ्गारेणोपलक्षिता सती केन चित्क्रोधादिना मानादिना वा प्रतिबन्धेनाऽत्र-

रुद्धा सती प्रियस्य स्वेप्सितपत्युर्भोगं रतिमप्राप्यालभ्य शयने पर्यङ्के निशां रात्रिं व्यतीत्याऽतिक्रम्य प्रातः प्रभाते क्रन्दति रोदिति हा व्यर्थं मानेन कलहादिना वा भोगकालोऽतिक्रान्तो मयाऽहो दौर्भाग्यविलसितं ममेदमतोहं हिताहितज्ञानशून्यत्वान्मूर्खेत्येव विलपतीति भावः ॥ ४३ ॥

ननु समाधिसुखस्यापि गीतायां 'यत्रोपरमते चित्तमि'त्यादिश्लोकैर्ब्रह्मसुखत्वप्रतिपादनात्तेनैव कृतार्थतास्तु किं ज्ञानजन्येन ब्रह्मसुखसाक्षात्कारेणेत्याशङ्क्यान्योक्त्या साक्षात्कारसुखात्समाधिसुखे कृत्रिमत्वेन न्यूनत्वं दर्शयति ।

चित्रपत्रे कृता नारी विचित्रा रूपसम्पदा ।
दृश्यते तावदेवाहो यावन्नायाति सुन्दरी ॥ ४४ ॥

चित्रपत्र इति । रूपसंपदा रूपस्याकारस्य संपत्संपत्तिः शोभेत्यर्थः, तया विचित्राऽत्याश्चर्यरूपा नारी स्त्री चित्रपत्रे चित्राधारभूते पत्रे तदुपलक्षिते पटादौ वा कृता लिखिता सा चित्ररूपा स्त्र्यहो शिष्य तावदेव तावत्कालमेव दृश्यतेऽवलोक्यते कामिभिरिति शेषः, तावत्कियत्कालपर्यन्तमित्यत आह यावदिति, यावद्यत्कालपर्यन्तं सुन्दरी कमनीयरूपा स्त्री नायाति न प्राप्नोति तावत्कालमेव सा प्रेमभावेनावलोक्यते तदुत्तरं नेति भावः, प्रकृतार्थे तु न रातीति नरो वैराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोऽधिकारीत्यर्थः, तस्येयं नारी मुमुक्षुबुद्धिश्चित्रपत्रे चित्रसदृशजगत्पदार्थानामाधारभूते ब्रह्मणि शबले पत्रस्थानीये कृता समर्पिता सा समाधिस्थिता बुद्धी रूपसंपदा रूपं यदद्वैतसुखाकृति तस्य संपत्प्राप्तिस्तया विचित्राऽत्याश्चर्यभूतेत्येवं तावदेव तावत्कालमेव मुमुक्षुभिर्दृश्यतेऽवलोक्यतेऽहो शिष्य तावदित्युक्ते का-

लेऽवधिमाह यावदिति सुन्दरी कमनीयरूपा सुखरूपा ब्रह्म चितिरित्यर्थः, यावद्यावत्कालं नायाति न प्राप्नोति न प्रत्यक्षा भवतीति यावत्तावदिति योज्यं, यद्वा चित्रमनेकविचित्रं जगत्तत्पाति रक्षतीति चित्रपोऽहङ्कारस्तं त्रायते स्वसत्त्वदानेनेति चित्रपत्रं शबलं ब्रह्म तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं गुरुवाक्ये विश्वासकर्तव्यतां स्वस्यैव मुमुक्षूणां विधत्ते ।

चिन्तामणिं कराद्भ्रष्टं मा शुचः प्राह मे गुरुः ।
दिनैः कतिपयैरेव पुनरेव मिलिष्यति ॥ ४५ ॥

चिन्तामणिरिति । हे शिष्य मे मम गुरुर्महावाक्योपदेष्टा चिन्तामणिमीप्सितफलदातृत्वेन चिन्तामणिरिव ज्ञानं तं करात्करोति ध्यानादि तत्करमन्तःकरणं तस्माद्भ्रष्टं नष्टं केनचिद्विषयरागेण प्रतिबन्धेनान्तर्हितमित्यर्थः, तन्मा शुचः शोकं मा कार्षीः शोकेन तदुद्यमाभावे पुनस्तत्प्राप्तिर्न स्यादतस्तच्छोकत्यागेन पुनस्तदुद्योगे कृते सति चिन्तामणिर्ज्ञानं कतिपयैः कतिचित्सङ्ख्यैर्दिनैर्दिवसैः स्वल्पैरेव दिवसैरित्यर्थः, एव निश्चय एव नात्र सन्देहः कार्य इत्यर्थः, पुनरेव भूयोपि मिलिष्यति प्राप्तो भविष्यतीत्यर्थः, इत्येवं मे मां प्राह प्रोक्तवान्मया च तद्वचनविश्वासेन पुनस्तदुद्योगे कृते पुनस्तत्प्राप्तमिति गुरुवचनविश्वास एव सर्वविघ्ननिवृत्त्या परमफलप्रापकः सर्वत्रेति भावः ॥४५॥

इदानीं गुरुवचनविश्वासोपि स्वचित्तनिश्चयेनैव स्यादिति तत्र निश्चयं संपादयितुं स्वस्य संशयग्रस्तत्वे कचिद्विवेकरूपं मन एव मत्संशयनिवारकं भवत्यतो मनसि विवेक एवा स्थापनीय इत्याशयेनाह ।

करोमि संशयं यावन्मुकुन्दमुखदर्शने ।
आश्वासयति मां तावत्परमा देवता मनः ॥ ४६ ॥

करोमीति । हे शिष्य अहमज्ञानावस्थायां मुकुन्दमुखदर्शने मुकुन्दो मुक्तिप्रदो गुरुरात्मा च ब्रह्माभिन्नस्तस्य गुरोर्मुखं देहस्थं प्रत्यक्त्वमेव तन्मुखतो महावाक्यद्वारा प्राप्तेन 'चेतोमुख' इति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माकारवृत्तिरूपं मुखं ग्राह्यमात्मनश्च सैव ब्रह्माकारावृत्तिर्मुखपदेन ग्राह्या तस्य दर्शनमवलोकनं तस्मिन्यावद्यत्कालपर्यन्तं संशयं मम गुरुमुखाच्छ्रुतेन महावाक्यविचारेणात्मब्रह्मसाक्षात्कारः स्यान्न वेत्येवं रूपं सन्देहं करोमि संपादयामि तावत्तत्कालमेव विवेकसंस्कारवन्मनोऽन्तःकरणं परमा श्रेष्ठा देवता देववदावृतं सत्प्रकाशबहुलमित्यर्थः, मां सन्दिह्यमानं मामाश्वासयति साम्ना बोधयति अतो विवेकेन मन एव संस्कार्यं पूजनीयं च तन्मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ ४२ ॥

ननु आत्मनि कंदर्पकोटिलावण्यं किमभिप्रायेण वर्णितं तच्चासम्भाव्यं सौन्दर्यस्य साकारनिष्ठत्वान्निराकारे तु तदात्मन्ययुक्तमेवेत्याशङ्कां शिष्यस्य लक्षणैरालक्ष्य तत्सम्भावनेन तां निराकरोति ।

कन्दर्पकोटिलावण्यं सत्यमुक्तं जनार्दने ।
कन्दर्पप्रमुखाः सर्वे तत्प्रकाशे पलायिताः ॥४७ ॥

कन्दर्पेति । हे शिष्य जनार्दने जनानां जन्मवतां जीवानामर्दने आत्मत्वेन तन्निर्वाहकत्वाद्गतिरूपे यत्पुराणादिषु कन्दर्पकोटिलावण्यं कन्दर्पाणां कामानां कोटयोऽपरिमिता मूर्त्तयस्तासां लावण्यं सौन्दर्यमुक्तं पुराणादिषु कथितं तत्सत्यं यथार्थमेव कुत इत्यत आह कन्दर्पप्रमुखेति, यत्प्रकाशे यस्य सर्वगति-

रूपस्यात्मनः प्रकाशे द्योतेऽन्तःकरण आविर्भूते सतीत्यर्थः, सर्वे समस्ताः कन्दर्पप्रमुखाः कन्दर्पः कामः प्रमुख आद्यो येषां क्रोधादीनां ते तथोक्तास्ते पलायिताः पलाय क्वापि गता नष्टा इत्यर्थः, अतः सत्यमुक्तमिति योज्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं रजोविकाररागादित्यागं विनाऽविद्यावरणनिरासो न स्यात्तं विना चात्मसाक्षात्कारो न स्यादितीममर्थमन्योक्त्या दर्शयति ।

अश्रु मुक्तं वियोगिन्या राधया मेलनाशया ।
तत्रैव मायया गुप्तः प्राप्तः प्रकटतां हरिः ॥४८॥

अश्विति। वियोगिन्या श्रीकृष्णस्य वियोगोऽस्ति यस्याः सा तथोक्ता तया राधया राधानाम्न्या गोपिकया मेलनाशया श्रीकृष्णस्य मेलनं योगस्तस्याशयेच्छया करणभूतयाऽश्रु नेत्राम्बु मुक्तं विसृष्टं यदा तदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्समये तदा तस्मिन्नेव समये पूर्वं मायया स्वान्तर्धानशक्त्या गुप्तोऽन्तर्हितो हरिः स्वभक्तदुःखहरणशीलः श्रीकृष्णस्तत्रैव यत्र स्थानेन्तर्हितस्तस्मिन्नेव स्थाने प्रकटतामाविर्भूततां प्राप्तो यातः, अयं भावः—यथा कामादिरजोवृत्तिभी राधायाः कृष्णावलोककरणं चक्षुः पिहितं तदेव कृष्णान्तर्धाने निमित्तं जातमन्यथा स्वयंप्रकाशरूपसर्वानुस्यूतश्रीकृष्णे न तत्सम्भवः, तथा मुमुक्षोरपि गुरुदर्शने मानादिभिर्गुरुदर्शनकरणभूतचक्षुषः पिहितत्वात्सामान्यमनुष्यदर्शनेन तद्गतगुरुत्वदर्शनासम्भवः अन्तःकरणस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारकरणभूतान्तःकरणवृत्तिचक्षुषो रागादिरजोवृत्तिभिरावृतत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारासम्भव उभयत्र स्वयंप्रकाशत्वेन स्वत आवरणं न सम्भवति, किञ्च यदा राधया श्रीकृ-

ष्णदर्शनाशयाऽश्रुत्यागमिषेण मानादिकं रजःकार्यं विसृष्टं तदैव श्रीकृष्णदर्शनमपि तत्रैव जातं तथा मुमुक्षाणामपि प्रथमं मानादिरजोवृत्तित्यागे तत्रैव पूर्वदृष्टपुरुषे गुरुत्वदर्शनं जायते ततश्च तदुपदेशेनान्तःकरणस्य रागादिरजोवृत्तित्यागेन ब्रह्मसाक्षात्कारोपि सम्भावनीय इतीममर्थं सम्भावयितुं तादृशचरित्रवर्णनं भागवतादौ कृतमिति भावः ॥ ४८ ॥

इदानीं सर्वसाधनेभ्यः सोपासनकर्मादिभ्यो ज्ञानेन ब्रह्मसुखाकारस्य वृत्तिविशेषस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

सौरभ्याय भ्रमन्त्येके मधु काङ्क्षन्ति चापरे ।
न भ्रमन्ति न काङ्क्षन्ति मधुमत्ता मधुव्रताः ॥४९॥

सौरभ्यायेति । एके कति चिन्मधुव्रताः स्वतो मधुकरणसामर्थ्यवन्तोपि तद्विस्मृत्य केवलं सौरभ्याय पुष्पकेसरस्थसुगन्धप्राप्तये भ्रमन्ति आकाशे भ्रमणमेव कुर्वन्ति, अपरे च भ्रमरा मधुपुष्पकेसरस्थं सुगन्धमनुभूय तत्र तृप्तिजननाभावं विनिश्चित्य तदनादरेण मधुनि तृप्तिजननेन सुगन्धतो विशिष्टतामालक्ष्य तन्मधुपुष्परसं काङ्क्षन्तीच्छन्ति, किञ्च केचिच्च मधुव्रताः स्वतोऽन्यत्र मधुकर्त्तुं समर्था मधुमत्ता मधुपुष्परसस्तेन तत्पानेन तृप्ताः सन्तो न भ्रमन्ति न सुगन्धेच्छया भ्रमणं कुर्वन्ति न काङ्क्षन्ति पुष्परसं नेच्छन्ति, अयमाशयः—कर्मफलस्य स्वर्गादिविषयजन्यसुखस्य तृप्तिहेतुत्वाभावाद्ब्रह्मसुखप्रतिबिम्बत्वाच्च वासनामात्रतया गन्धतुल्यता तदर्थं कर्माद्यनुष्ठानमत्र भ्रमणं ग्राह्यं तदन्यलौकिककर्मतः श्रेष्ठमपि, तत्ततोपि ब्रह्मसुखमनुभवितुं समाध्यन्तमुपासनं मध्विच्छापदेनात्र ग्राह्यं तच्च कर्माद्यनुष्ठानाद्वरं, ततोपि विचारेण महावाक्यानां साक्षाद्ब्रह्मसुखानुभवेन

नित्यतृप्तिमन्तोऽत्र मधुमत्तभ्रमरपदेन सूचिता अत्र ग्राह्यास्तेषां च निजब्रह्मसुखप्राप्त्या मधुमत्तभ्रमराणां मधुनैराकाङ्क्ष्यमिति ब्रह्मसुखेप्यनिच्छुत्त्वमत्र सूचितं ते च पूर्वोक्तोभयेभ्योप्यतिश्रेष्ठा, अतः कर्माद्यनुष्ठानं तत्फलं स्वर्गादिसुखमुपासनाद्यनुष्ठानं तत्फलं मोक्षसुखं चानादृत्य ज्ञानमेव सम्पाद्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

इदानीं हठपातञ्जलाद्युक्तसमाधितोपि महावाक्यविचारेण वेदान्तोक्तरीत्या नित्यसुखानुभवस्य श्रैष्ठ्यमन्योक्त्या दर्शयति ।

धनं प्राप्नोति कष्टेन प्रदोषे काष्ठभारिकः ।
सुखासनस्थो विपुलं धनं रत्नपरीक्षकः ॥ ५० ॥

धनमिति । हे शिष्य काष्ठभारिकः काष्ठानां दारूणां भारो भरस्तं वहति असौ काष्ठभारिकः काष्ठभारोपजीवीत्यर्थः, कष्टेन सर्वदिनकृतश्रमेण प्रदोषे दिनान्तसमये धनं द्रव्यं तदपि तद्दिन एवोदरपूर्तियोग्यं तत्रापि न्यूनं वा प्राप्नोति लभते पुनः प्रभाते तदर्थं श्रम एव कर्त्तव्यस्तस्येत्यर्थः, किञ्च रत्नपरीक्षको रत्नानां हीरकादीनां परीक्षकः परीक्षाकर्त्ता पुरुषः सुखासनस्थः सुखं यथा भवति तथा यदासनं स्वस्थितिसाधनभूतं कार्पासादिपूर्णं कशिप्वादि तस्मिन्स्थः स्थितः सन्विपुलं सहस्रलक्षादिसङ्ख्यापरिमितं धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभते बहुधनप्राप्तौ बह्वायासोऽपेक्षितोऽल्पधनप्राप्तौ सोऽल्प इति न नियम इति भावः, अयं भावः—हठपातञ्जलोक्तसमाधेरष्टाङ्गसाधनश्रमापेक्षत्वात्तदुक्तसमाधिसुखस्य च समाधिकालमात्रस्थितिकत्वाद्व्युत्थानकाले प्रतीतसंसारदुःखेन तिरस्कृतत्त्वात्तस्य काष्ठभारिकार्जितद्रव्यस्याल्पत्वमिवाल्पत्वमेवात्र सूचितं

श्रमसाध्यत्वादप्यल्पत्वमेवोभयत्र समं च सूचितं, वेदान्तोक्तरीत्या तु सर्वजगतो बाधनेन ब्रह्मसुखानुभवसमाधौ व्युत्थाने वोभयत्र ब्रह्मसुखस्य विद्यमानत्वादखण्डत्वेन देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितत्वेन च नित्यतृप्तिकारकत्वेन च साधनपरिश्रमाभावाच्च श्रमरहितरत्नपरीक्षकार्जितबहुद्रव्यतुल्यत्वं ज्ञानेन साक्षात्कृतब्रह्मसुखस्येति भावः ॥ ५० ॥

ननु आसनमुद्रादिब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानामतीव श्रमसाध्यत्वात्तत्र श्रमभीत्या वेदान्तिनां विचारे प्रवृत्तानां तत्प्राप्तिरासनादिसाधनैर्विना कथं स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मसुखप्राप्तौ केवलं श्रम एव नापेक्षितः किन्तु केवलविचारेणापि तत्प्राप्तिः स्यादेवेति नासनादीनां तन्निमित्ततेतीममर्थमन्योक्त्या दर्शयति ।

नर्त्तकी स्वाङ्गभङ्गेन धनं प्राप्नोति वा नवा ।
कुलाङ्गना कटाक्षेण स्वं वशीकुरुते पतिम् ॥५१॥

नर्त्तकीति । नर्त्तकी वेश्या स्वाङ्गभङ्गेन स्वस्य स्वदेहस्य यान्यङ्गानि करचरणनेत्रस्तनभ्रूकुट्यादीनि तेषां भङ्गो नर्त्तनं भङ्ग ऊर्मिरिव तत्तदङ्गनर्त्तनरूपो विकार इत्यर्थः, तेन कृत्वाऽपि धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभते वा पक्षान्तरे न वा न च प्राप्नोति धनप्राप्तौ नियमेनाङ्गनर्त्तनं निमित्तं न दृष्टमिति भावः, किञ्च कुलाङ्गना सत्कुलभवाङ्गना स्त्री कटाक्षेण कटाक्षो नेत्रप्रान्तेनावलोकनं तेन स्वं स्वीयं पतिं पालकं भर्त्तारं वशीकुरुते वशीकृत्वा भुनक्ति अतः प्रेमैव नियमेन स्वपतिवशीकरणे निमित्तं स च प्रेम्णा वशीभूतः सन्स्वयमेव द्रव्यादि ददातीति भावः, अयमाशयः—यथा वेश्याकृतः स्वाङ्गभङ्गो नियमेन द्रव्यप्राप्तिसाधनं न दृष्टस्तथा हठिनामष्टाङ्गयोगस्य

साधनानि आसनादीनि न नियमेन ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानि दृष्टानि तत्सत्त्वेऽपि कतिपयहठिषु तदप्राप्तिदर्शनात्तदसत्त्वेऽपि महावाक्यविचारेणैव केवलं तत्प्राप्तिदर्शनाच्च प्रेम्णैव महावाक्यविचारः केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरत्र नर्त्तकी सादृश्यं हठिनां निन्द्यसिद्ध्याद्यासक्तत्वान्नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनसादृश्यमासनादीनां हठप्रोक्तानां नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनस्य द्रव्यप्राप्तावकिञ्चित्करत्वमिवासनादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारेऽकिञ्चित्करत्वं, कुलस्त्रीषु अङ्गनर्त्तनाभावेऽपि कटाक्षेण स्वमनोरथपूरकपतिवशीकरणमिव वेदान्तनिष्ठस्य ब्रह्मप्रेम्णैव केवलं भागत्यागलक्षणालक्षणविचारेणैव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायत एवेति ॥ ५१ ॥

ननु कृतेऽपि श्रवणादौ मम ब्रह्मसुखानुभवेन मुक्तिस्तत्साधनभूतं ज्ञानं च स्यान्न वेति सन्दिह्यमानं शिष्यं प्रत्याह ।

तव बुद्धिप्रकाशोऽयं निकटां मुक्तिमाह माम् ।
नूनं निर्वाणसमये दीपो देदीप्यते भृशम् ॥ ५२ ॥

तवेति । अयं मत्प्रत्यक्षस्तव ते बुद्धिप्रकाशो बुद्धेरन्तःकरणस्य प्रकाशो ज्ञानं मां मा प्रति निकटां समीपवर्त्तिनीं मुक्तिं ते मोक्षमाहोक्तवान् सूचयतीत्यर्थः, पूर्वकालादिदानीन्तनो बहुतरप्रकाशो मे तव मुक्तिं सूचितवानिति भावः, तत्र दृष्टान्तो नूनमिति नूनं निश्चयेन दीपः प्रदीपो निर्वाणसमये निर्वाणस्य नाशस्य समये काले भृशं बहु यथा भवति तथा देदीप्यतेऽतीव प्रकाशते एवं तवान्तःकरणप्रकाशः स्वनाशेन मोक्षं प्राप्तुमुद्युक्त इति भावः ॥ ५२ ॥

इदानीं वेदान्तपाठं तदर्थाख्यानाऽन्यकृततदर्थसूक्ष्मज्ञानस्वा-

त्मानुभवेषु मध्ये स्वात्मानुभवस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयितुमन्योक्त्याह ।

एके खनन्ति वसुधां तथा विक्रयिणः परे ।
घर्षयन्त्यपरे रत्नं भोगं गृह्णाति भाग्यवान् ॥ ५३ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषा वसुधां पृथिवीं खनन्ति हीरकादिरत्नप्राप्तये खनन्ति कर्षयन्ति तथा तद्वदपरेऽन्ये पुरुषा विक्रयिणो हीरकादीनां विक्रयकर्त्तारो भवन्ति अपरेऽन्ये केचित्पुरुषा रत्नं हीरकादिकं घर्षयन्ति शाणे मर्द्दयन्ति किञ्च भाग्यवान्स्वतः सम्पत्तिमान्पुरुषो भोगं रत्नस्यस्वशरीरे स्वभोग्यस्त्र्यादिशरीरे वा सन्धारणरूपं भोगं गृह्णाति अङ्गीकरोति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, तथान्तःकरणशोधनेन वेदान्तार्थावलोकनपरा अन्तःकरणस्य क्षेत्रत्वाभिधानात्तत्कर्षकत्वेन हीरकाद्यर्थं पृथिवीकर्षकतुल्या अत्र ग्राह्याः, शिष्यादीनां वेदान्तव्याख्यानद्वारा ज्ञानप्रदास्तत्कृतसेवामूल्यदानेन तेऽत्र हीरकादिरत्नविक्रयिपुरुषोक्त्या सादृश्याद्ग्राह्याः, वेदान्तश्रवणेन त्यागादिभिरन्तःकरणसूक्ष्मत्वापादका रत्नघर्षकोक्त्या तत्सादृश्यादत्र ग्राह्याः, केवलात्मनिष्ठास्तु अन्यसाधननिरपेक्षत्वाद्रत्नभोगकर्तृपुरुषसादृश्यात्तत्र ग्राह्याः, तेषु चोत्तरोत्तरं श्रैष्ठ्यात्तेषु केवलात्मनिष्ठानामेव श्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

इदानीं कर्मोपासनज्ञानजन्यसुखानां मध्ये ज्ञानजन्यसुखस्याधिक्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

एके तक्रेण तुष्यन्ति दधिदुग्धेन चापरे ।
तत्वज्ञा नैव तुष्यन्ति नवनीतघृतं विना ॥ ५४ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषास्तक्रेण दधिविकारेण

दधिमण्डेन तुष्यन्ति तृप्यन्ति, अपरेऽन्ये च केचित्पुरुषा दधिदुग्धेन दध्ना दुग्धेन वा तृप्यन्ति, किञ्च तत्त्वज्ञा दधिदुग्धयोर्मध्ये यत्तत्वं नवनीतं घृतं वा तद्ये जानन्ति ते तथोक्तास्ते नवनीतघृतं विना नवनीतं हैयंङ्गवीनं घृतं च सर्पिस्त उभे विना वर्जयित्वाऽन्येन तक्रादिना नैव तुष्यन्ति न च तृप्यन्ति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, अयं भावः—तक्रतृप्तसदृशा अत्र कर्मजन्यविषयसुख इदमेव सुखं नान्यदिति तदासक्ता ग्राह्याः, उपासनादिजन्यसायुज्यादिसुखासक्ता अत्र दधिदुग्धाशनतृप्तपुरुषसादृश्या ग्राह्याः, ज्ञानजन्यब्रह्मसुखरता अत्र नवनीतधृततृप्तसदृशा अपि ग्राह्या, तेषु च यथोत्तरं श्रेष्ठेषु नवनीतघृततृप्तश्रैष्ठ्यवज्ज्ञानतृप्ते श्रैष्ठ्यं ज्ञेयमिति भावः ॥५४॥

इदानीमन्येषां केषांचित्कर्मादौ रुचिरस्तु मम तु ज्ञानाभ्यासेन सर्वत्र ब्रह्मसुखानुभवाज्ज्ञानाभ्यास एव रुचिरस्तीति प्रतीत्यर्थं शिष्यस्य तत्र रुचिमुत्पादयितुमाह ।

यत्र क्वापि स्वपामीति जाता निद्रालुता मम ।
विस्तीर्णं शयनं प्राप्तं कोमलं ब्रह्म निर्मलम् ॥५५॥

यत्रेति । हे शिष्य मम मे यत्र क्वापि कर्मण्युपासने वा जाग्रदाद्यवस्थात्रये तुर्यायां वा स्वपामि तत्तत्कालव्यवहारेपि प्रपञ्चविस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामीत्येवं निद्रालुता सुप्तिस्वभावे स्वाभाविकी रुचिर्ज्ञानाभ्यासेन जातोत्पन्ना कुत इत्यत आह विस्तीर्णमिति, विस्तीर्णमपरिच्छिन्नमनन्तमित्यर्थः, कोमलं सुखस्पर्शं सुखरूपत्वान्निर्मलं मायाऽविद्यातत्कार्यमलरहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्रत्यगभिन्नं परमात्मरूपं शयनं शेतेऽस्मिन्निति शयनं कशिपुस्था-

नीयं प्राप्तं लब्धमतः सर्वत्र प्रपञ्चास्फुरणरूपां निद्रामनुभवामीत्येतादृशी निद्रालुता मम ज्ञानाभ्यासेन सम्पन्नेति भावः ॥५५॥

ननु सर्वदृश्यसत्त्वे प्रपञ्चास्फूर्त्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।

दृश्यं बोधेन निर्घृष्टं तच्चिदाकारताङ्गतम् ।
यत्र यत्रैव पश्यामि स्वं रूपं तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥

दृश्यमिति । हे शिष्य दृश्यं जगद्बोधेन ज्ञानेन निर्घृष्टमुपमर्दितं सत्तज्जगच्चिदाकारतां गतं चिन्मात्रस्वरूपतां यातमस्तीदानीमतोऽहं यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्पदार्थे पश्यामि अवलोकयामि तत्र तत्रेत्यावृत्त्या योऽयं तस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे स्वरूपमेव दृश्यत आत्मस्वरूपमेव केवलमवलोक्यतेऽतः सर्वत्रात्मस्वरूपमात्रभानेन तद्व्यतिरिक्तजगत्पदार्थसत्त्वाभावात्तत्स्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वेन सर्वावस्थासु निद्रालुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्ववत्त्वयि व्यवहारस्य विद्यमानत्वात्कथं जगदभावस्त्वयि सम्भाव्य इत्याशङ्क्यानन्तब्रह्मण्डानां मया ग्रस्तत्वात्किमेकब्रह्माण्डग्रास आश्चर्यमित्याशयेनाह ।

यदेकोपि जनो गीर्णः स्तुवन्त्यजगरं जनाः ।
मां न स्तुवन्ति किं येन गीर्णा ब्रह्माण्डकोटयः ॥५७॥

यदिति । यद्येनाजगरेणैकोपि एक एव जनो नरो गीर्णो गिलितस्तमजगरं तिलित्सं सर्पविशेषमित्यर्थः, जना लोकाः स्तुवन्ति प्रशंसन्ति अहो महानयं सर्पोऽयं मनुष्यानृखादति एवं स्तुवन्ति येन मया प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां जगतां कोटयोऽपरिमिताः कोटय इति यावद्गीर्णा गिलितास्तं मां ब्रह्मस्वरूपं किं कुतो न स्तुवन्ति न

प्रशंसन्ति अहो अयं महान्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वान्नास्माभिस्तुल्यतेति कुतो न जानन्तीति भावः ॥ ५७ ॥

ननु त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नोऽहमिव दृश्यसेऽतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माहमिति नैव वक्तव्यमित्याशङ्क्य यद्यपि लोकप्रतीत्या सम्भावनाऽविषयमपि श्रुतिप्रामाण्येन मदनुभवेन च तत्सिद्धमेवेत्याशयेनाह ।

मय्यसूया न कर्त्तव्या बहुजल्पामि यद्यपि ।
ब्रह्मास्मीति वदाम्यत्र श्रुतिर्मां नाभ्यसूयति ॥ ५८ ॥

मयीति । हे जन अहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा यद्यपि यर्ह्यपि बहूत्कृष्टं यथा भवति तथा लोकदृष्ट्या ब्रह्मास्मीति जल्पामि वदामि तथापि श्रुतिः—'अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसी'त्याद्या मां प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारेणाहं ब्रह्मास्मीति वदन्तं मां नाभ्यसूयति नेर्ष्यां करोति प्रामाणिकवचनवत्त्वाद्यतस्ततो 'ब्रह्मास्मी'ति वदाम्येव कथयाम्येवाऽतो मयि ब्रह्मविदि 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्त्वयान्येषां चात्मनि स्वस्मिन्स्वेर्ष्याकर्त्तव्यतानुपपत्तेरसूयेर्ष्या न कर्त्तव्या नैव कर्तुं विहिताऽस्ति ॥५८॥

इदानीं स्वस्मिन्स्वाराज्यसम्पत्तिं लक्ष्यीकृत्याह ।

सिंहासनं समाधिर्मे वेदान्ता मम वन्दिनः ।
मारितो मोहनामारिर्मम राज्यमकण्टकम् ॥ ५९ ॥

सिंहासनमिति । हे शिष्य मे मम समाधिरेव निर्विकल्पसमाधिरेव सर्वदाऽऽत्मस्फुरणरूप इत्यर्थः, सिंहासनं राज्यासनं तथा वेदान्तास्तत्त्वमसीत्यादिरूपाणि वाक्यानि मम मे वन्दिनः स्तुतिपाठकाः सन्ति किञ्च मोहनामा मोहो नामा-

भिधानं यस्य स तथोक्तोऽरिः शत्रुर्मया स्वाराज्यप्राप्ति-मता मारितो मृत्युं प्रापितोऽत इदानीं मम मेऽकण्टकं न विद्यते कण्टकः शत्रुर्यस्मिन्तत्तथोक्तं राज्यं स्वाराज्यमस्ति सर्वप्रतिबन्धहीनमात्मराज्यं मया लब्धमिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु कुतस्तव स्वाराज्यप्राप्तिः कुतश्च नान्येषां तत्राह ।

दृष्टं चिदम्बरं नाम मया विस्तीर्णमम्बरम् ।

इदं जडाम्बरं शुन्यमत्यल्पं यदपेक्षया ॥ ६० ॥

दृष्टमिति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन वि-स्तीर्णं देशादिभिरपरिच्छिन्नं चिदम्बरन्नाम चिन्मात्रस्वरूपं वि-द्वत्सु प्रसिद्धमम्बरमाकाशं दृष्टमवलोकितं कियद्विस्तृतं तदिति लक्षणेन निर्दिशतीदमिति, इदं पञ्चभूतेषु प्रसिद्धं दृश्यमानं शून्यमसद्रूपं वा जडाम्बरं जडमचिद्रूपमम्बरमाकाशं यदपेक्षया यस्य सच्चिदानन्दरूपब्रह्माकाशस्यापेक्षया दृष्ट्याऽत्यल्पमति-सूक्ष्ममस्ति अनेनानुमानेन चिदाकाशस्य विस्तारोऽनुमेय इति भावः ॥ ६० ॥

ननु तवैव कुतश्चिदाकाशदर्शनं कुतश्च नान्येषामित्याशङ्क्य तद्विषयकप्रेमसत्त्वासत्त्वाभ्यामिति दर्शयति ।

इष्टमन्नं क्षुधार्त्तस्य कृपणस्य धनं प्रियम् ।

तृषितस्य जलं त्विष्टं चैतन्यं मम वल्लभम् ॥ ६१ ॥

इष्टमिति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्क्षुधया बुभुक्षया-ऽऽर्त्तः पीडां प्राप्तो यः पुरुषस्तस्यान्नं भोजनमिष्टं प्रियं भ-वति किञ्च यद्वत्तृषितस्य तृषा पिपासा सञ्जाताऽस्य स तृषितः पुरुषस्तस्य जलमुदकं प्रियमिष्टं भवति किञ्च यद्वत्कृपणस्य तु शठस्यापि धनं द्रव्यमिष्टं प्रियं भवति तथेत्यध्याहार्यं तद्वन्मम

साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य मुमुक्षोर्मे चैतन्यं चिन्मात्रमात्मरूपं वल्लभं प्रियं भवति मयि चिन्मात्रस्वरूपात्मविषयकप्रेमसत्त्वात्तद्दर्शनमन्येषु च तदसत्त्वात्तददर्शनमिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु त्वय्यन्येषामिवाहङ्कारस्य दृश्यमानत्वात्त्वयि चिदाकाशदर्शनमन्येषु नेति कुत एतत्सम्भावनीयमित्याशङ्क्यैतत्सदृष्टान्तं सम्भावयति ।

रसायनप्रसङ्गेन गतं ताम्रमताम्रताम् ।
तथाऽस्माकमहङ्कारो निरहङ्कारतां गतः ॥ ६२ ॥

रसायनेति। यथा यद्वत्ताम्रं रसायनप्रसङ्गेन रसायनस्य पारदादिप्रभवस्यौषधविशेषस्य प्रसङ्गो योगस्तेनाताम्रतां सुवर्णादिरूपतां गतं प्राप्तं भवति तथा तद्वदस्माकं ब्रह्मवेदिनामहङ्कारोऽहङ्कृतिर्निरहङ्कारतां निर्गतो निवृत्तोऽहङ्कारोऽहङ्कृतिर्यस्मात्तन्निरहङ्कारं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्य भावः सत्ता तां ब्रह्मतामित्यर्थः, गतः प्राप्तोऽतोऽस्माकं चिदाकाशदर्शनमन्येषां नेति सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु अहं ब्रह्मास्मीति वदाम्येवेति त्वमेव वदसि अतस्त्वय्यहङ्कारो नास्तीति कथं प्रत्येतव्यमित्याशङ्क्याज्ञानावस्थायामेव बाधकत्वात्तस्य रिपुत्वमिदानीं तद्बाधेनाकिञ्चित्करत्वाद्बाधकत्वं न प्रत्युत ब्रह्माकारत्वेन सुखकारित्वमित्याशयेनाह ।

पूर्वमासीदहङ्कारो मम दुःखस्य कारणम् ।
रिपुरद्य मृतो दृष्टः परमानन्दकारणम् ॥ ६३ ॥

पूर्वमिति । हे शिष्य पूर्वमज्ञानावस्थायामहङ्कारोऽहंकृतिर्मम मे दुःखस्य खेदस्य कारणं हेतुरासीदासाऽतो मे

मम रिपुः शत्रुरासीत्सोऽद्येदानीं ज्ञानावस्थायां मृतो बाधितो दृष्टोऽनुभूतो सोऽतः परमानन्दकारणं परमो निरतिशयो य आनन्दः सुखं तस्य कारणं हेतुर्जातोऽत इदानीं तस्य बाधितत्वेनाबाधकत्वात्तस्मिल्लोँकदृष्ट्या विद्यमानत्वेपि चिदाकाशदर्शनेऽविरुद्धत्वमिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु परमानन्दप्राप्तावपि किं महत्वं तत्राह सदृष्टान्त ।

भोगेप्सूनां सभामध्ये भोक्ता कान्तो यथा युवा ।
मुमुक्षूणां तथा मध्ये राजते परमार्थवित् ॥ ६४ ॥

भोगेप्सूनामिति । भोगेप्सूनां भुज्यन्त इति भोगा विषयास्तानीप्सन्ति प्राप्तुमिच्छन्ति ते तथोक्तास्तेषां विषयिणां स्त्रैणानामित्यर्थः, सभामध्ये सभा सदोगृहं तस्या मध्येऽन्तरे भोक्ता बहुस्त्रीभोगी कान्तः सुन्दर युवा तरुण एतद्गुणत्रयविशिष्टः पुरुषो यथा यद्वद्राजते शोभते तथा तद्वन्मुमुक्षुणां मोक्षेप्सूनां मध्येऽन्तरे परमार्थवित्परमः श्रुतिश्रेष्ठः सत्यरूपश्च योऽर्थस्तत्त्वं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेत्ति जानातीति परमार्थवित्जीवब्रह्मैक्यज्ञानवान्राजते शोभते, अज्ञानदृष्ट्या तच्छ्रैष्ठ्येऽप्रतीतेऽपि मुमुक्षुदृष्टौ तत्प्रतीयते इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु व्यवहारिण इव ज्ञानिनोपि व्यवहारसत्त्वे कथं सर्वदात्मसुखभानमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

गृहकार्यप्रसक्तापि भुक्तभोगेव कामिनी ।
मनसैव मनो नूनमानन्दयति योगवित् ॥ ६५ ॥

गृहकार्येति । भुक्तभोगा भुक्तोऽनुभूतो भोगः परपुरुषेण सह रतिसुखं यया सा तथोक्ता कामिनी परपुरुषरतिसुखेच्छावती स्त्रीव यथा गृहकार्यप्रसक्तापि गृहस्य मन्दिरस्य य-

त्कार्यं लेपनसंमार्जनादिकं तस्मिन्प्रसक्ताऽत्यासक्ता प्रतीयमाना सत्यपि मनसैव परपुरुषभोगजन्यसुखवदन्तःकरणवृत्त्यैव मनो गृहकार्यनिर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति सुखीकरोति गृहकार्यजनितखेदास्पृष्टं करोतीत्यर्थः, तद्वद्योगविद्योगं जीवब्रह्मैक्यं वेत्ति जानातीति स तथोक्तः, यद्वा युज्येते ऐक्येनानुभूयेते जीवब्रह्मणी अनेनेति योगो ज्ञानं तद्विन्दति प्राप्नोतीति योगवित्प्राप्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान इत्यर्थः, लिङ्गपरिणामेन सर्वदृष्टान्तविशेषणान्यप्यस्मिन्दार्ष्टान्तिके योज्यानि, भुक्तभोगो लोकप्रतीत्या भुक्ता अभ्यवहृता भोगा विषया येन स तथाभूतोपि अतो गृहकार्यप्रसक्तोपि गृह्यत आत्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कार्यमवश्यकर्त्तव्यतया विहितं वैदिकं स्नानसन्ध्यादिकं गर्भाधानादिमरणान्तसंस्काररूपं स्मार्त्तं कर्म च लौकिकमशनादिकं च, यद्वा लौकिकं प्रसिद्धमेवात्र गृहं मन्दिरं तस्य कार्यमवश्यकर्त्तव्यं द्रव्यार्जनादिकं तस्मिन्सर्वोक्तलक्षणो प्रसक्तोऽत्यासक्तः प्रतीयमानोपि नूनं निश्चयेन मनसैव ब्रह्मसुखानुभववद्वृत्तिविशेषेणैव मनः शरीरव्यवहारगृहव्यवहारयोर्निर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति प्रपञ्चदुःखास्पष्टं करोति, ग्रहकार्यप्रसक्तापीति पाठे ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां कार्याणि श्रवणादीनि वचनादीनि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां सङ्कल्पादिकमन्तःकरणस्य च तेषु प्रसक्तोपीति व्याख्येयं। दृष्टान्तपक्षे इन्द्रियकार्याणि खानपानश्रवणादीनि गमनादीनि च तेषु प्रसक्तापीति योज्यमतो ज्ञानिनि लोकदृष्ट्या व्यवहारे प्रतीयमानेपि ब्रह्मसुखस्फुरणं सर्वदैवाखण्डितं विद्यत इति सम्भावनीयमिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु लोकप्रतीत्यविषये विदुषि ब्रह्मानन्दे वर्त्तमाने कथं

सम्भावना कार्येत्याशङ्क्य तस्य क्वचित्क्वचिल्लोकदृष्टावपि प्रतीतिविषयत्वं दर्शयति ।

मुनिमानन्दितं दृष्ट्वा ग्रामीणो वक्ति तं मुहुः ।
त्वया यस्तु निधिः प्राप्तस्तं प्रदर्शय मामपि ॥ ६६ ॥

मुनिमिति । ग्रामीणो ग्रामे भवो ग्रामीणः संसारी मूढ इत्यर्थः, मुनिं विवेकिनमानन्दितमानन्दो निरतिशयं सुखं सञ्जातमस्य स तथोक्तस्तं सुखसाधनविषयाभावेपि सुखितमित्यर्थः, दृष्ट्वाऽवलोक्य तं मुनिं मुहुः पुनः पुनस्त्वया भवता यस्तु यत्प्रकारको लोकविलक्षणो निधिर्निधीयन्ते स्थाप्यन्ते सर्वसुखानि अस्मिन्निति निधिर्ब्रह्मसुखं स प्राप्तो लब्धस्तं ब्रह्मानन्दं मामपि संसारदुःखदुःखितं मां प्रत्यपि प्रदर्शय समर्पयेत्येवं वक्ति वदति अज्ञानिदृष्टावपि क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मानन्दो ज्ञानिनि प्रतीयत एवाऽन्यथा तत्प्रार्थनानुपपत्तेरतस्तत्र तत्सत्त्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं स आनन्दो गुरुकृपां विना न लभ्यत इत्याशयेन गुरुप्रतापं वर्णयति ।

वञ्चकैर्विषयैस्तात वद के के न वञ्चिताः ।
गुरुभिः पुरुषव्याघ्रैर्नूनमेतेपि वञ्चिताः ॥ ६७ ॥

वञ्चकैरिति । हे तात हे शिष्य वञ्चकैः स्वासक्तपुरुषान्वञ्चयन्ति लुण्ठन्ति ते वञ्चकास्तैर्विषयैः स्त्र्यादिपदार्थैः के के ब्रह्मादयोपीत्यर्थः, न वञ्चिताः स्वरूपं विस्मार्य लुण्ठिता न भवन्तीति त्वं वद कथय सर्वे ब्रह्मादयोपि विषयैर्वञ्चिता एवेति भावः, विषयाणामेतादृशे सामर्थ्येपि एतेपि ईदृशप्राबल्ययन्तोपि प्रत्यक्षा विषयाः पुरुषव्याघ्रैः पुरुषाः पौरुषस-

म्पन्ना उद्योगिनस्तेषु व्याघ्राः श्रेष्ठा मोक्षसाधनवन्त इत्यर्थः, तैर्गुरुभिर्गृणन्ति हितमुपन्दिशन्ति ते गुरवस्तैर्नूनं निश्चयेन वञ्चिता लुण्ठिताः स्वाधीनीकृता इत्यर्थः, अतः स्वशरणागतसर्वदुःखनिरसने गुरुरेव समर्थ इति तमेव मुमुक्षुभिः शरणं गन्तव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु प्रपञ्चपरित्यागेन मोक्षेच्छया गुरौ शरणं गतेपि स्वदेहसम्बन्धिजनकृतोपद्रवेण विघ्नः स्यात्तत्राह ।

शीर्षे घटसहस्राम्भः पातयन्तु जडा जनाः ।
मौनमेवावलम्बेत शिवलिङ्गमिवात्मवित् ॥ ६८ ॥

शीर्ष इति। हे शिष्य शिवलिङ्गमिव यथा शिवस्य महादेवस्य लिङ्गं चिह्नं पूजास्थानं प्रतिमाविशेष इति यावत्तज्जडा मूढा जना लोकाः शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भो घटानां कुम्भानां सहस्राणि अपरिमिता घटा इत्यर्थः, तत्परिमितमम्भो जलं पातयन्तु तथापि मौनमेव केवलं तूष्णींभावमेवावलम्बत आश्रयति तन्निवारणं तदसहनं वा न करोतीत्यर्थः, तथा तद्वदात्मविदात्मज्ञानी जडा मूर्खा जना लोकाः स्वसंबन्धिदृश्यदेहे शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भःपातसदृशानपरिमितानुपद्रवान्कुर्वन्तु तथाप्यात्मनि देहत्रयातीते तदसम्बन्धं निश्चित्य मौनमेव मनोलयरूपं ब्रह्मभावमेव केवलमवलम्बेताश्रयेत न तत्प्रत्याख्याने प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

ननु गुरवोपि बहवः सन्ति मुमुक्षुभिः क आश्रयणीया इत्याशङ्क्याह ।

सविचारास्तु गुरवो विरक्ता गुरुसत्तमाः ।
विचारेपि विरक्ता ये गुरूणां गुरवो हि ते ॥ ६९ ॥

सविचारा इति । लोकप्रसिद्धगुरुषु मध्ये सविचारास्तु विचार आत्मानात्मविवेकस्तेन सह वर्त्तमानास्तुशब्देन लोकप्रसिद्धगुरुभ्य एतेषां श्रैष्ठ्यं दर्शितमतस्तत्सेवनमेव मुमुक्षुभिः कार्यमिति भावः, ततोपि विरक्ता वैराग्यसंपन्नाः सविचाराश्च ये वर्त्तन्ते ते गुरुसत्तमाः पूर्वोक्तसविचारगुरुषु सत्तमाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, ते सेवनीयाः, ततोपि विचारवैराग्यफलं ब्रह्मानन्दं प्राप्ताः सन्तो ये विचारेपि विवेकेऽपिशब्दाद्वैराग्ये प्रयोजनाभावाद्विरक्ता उदासीनाः सन्ति ते हि प्रसिद्धा गुरूणां मध्ये गुरवः पूज्याः सन्ति अतः पूर्वोक्तोभयविधेभ्य एतेऽत्यादरेण मुमुक्षुभिः सेव्या इति भावः ॥ ६९ ॥

ननु विषयाणां दृश्यमानत्वाद्ब्रह्मसुखस्य तु वृत्त्यविषयत्वेनादृश्यत्वाच्च तदिच्छया विषयसुखत्यागो दुष्कर इत्याशङ्क्याह ।

दुस्त्यजान्विषयान्मूढो जिज्ञासुरपि मुञ्चति ।
विदां तद्रागदोषस्य त्यागे किमिव दुष्करम् ॥ ७० ॥

दुस्त्यज्यानिति । मूढः केवलमज्ञो द्वेषादिना विषयान्स्त्र्यादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति जिज्ञासुरपि मुमुक्षुरपि ज्ञानप्राप्त्यभावादज्ञान्येव सोपि दुस्त्यजान्दुःखेनातिक्लेशेन त्यक्तुं योग्यानपि विषयान्धनादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति तत्तस्माद्धेतोर्विदां ज्ञानिनां रागदोषस्य रागो विषयप्रेमा स एव दोषो दूषणं बन्धकरत्वात्तस्य त्यागे विसर्जने दुष्करं दुःसंपादं किमिव किमु अस्ति न किमपि दुष्करं ज्ञानिनामित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु सांसारिकवार्त्ताभिर्ज्ञानिनो ब्रह्मसुखानुसन्धानं व्याहन्येत तत्राह ।

जायेत जातबोधानामपि सांसारिकी कथा ।

जागरे समनुप्राप्ते यथा स्वप्नकथा नृणाम् ॥७१॥

जायेतेति। यथा यद्वज्जागरे जाग्रन्नामन्यवस्थाविशेषे समनुप्राप्ते सम्यगुपलब्धे सति नृणां मनुष्याणां स्वप्नवार्त्ता जाग्रत्स्वानुभवविघाताय न भवति तथा तद्वज्जातबोधानां जात उत्पन्नो बोधः स्वस्मिन्ब्रह्मत्वज्ञानं येषां तेषां ज्ञानिनामपि सांसारिकी संसारविषयिणी कथा वार्त्तापि स्वात्मानुसन्धानविरोधिनी न जायेन न स्यादित्येवं सम्भावनीयमिति भावः ॥७१॥

ननु तुर्यसुषुप्त्योर्दृश्यभानाविशेषे तद्भेदः किन्निबन्धन इत्याशङ्क्याह।

मोहेन विस्मृते दृश्ये सुषुप्तिरनुभूयते।
बोधेन विस्मृते दृश्ये तुरीयमवशिष्यते॥ ७२ ॥

मोहेनेति। हे शिष्य मोहेन स्वरूपाज्ञानेन दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति सुषुप्तिर्निद्रा जीवेन कर्त्राऽनुभूयते दृश्यते तेनैव जीवेन बोधेन जीवब्रह्मैक्यजगदसत्त्वज्ञानेन दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति तुरीयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मावशिष्यतेऽवशिष्टं भवति मोहबोधौ सुषुप्तितुर्ययोर्दृश्यभानाऽविशेषेपि भेदहेतुर्भवत इति भावः ॥ ७२ ॥

इदानीं जगत्सूर्यव्यवहारभेदेन दृष्टान्तेनात्मजगद्व्यवहारभेदं निरूपयति सार्धचतुर्भिः।

दृश्यं चेत्स्याद्रविर्न स्यात्तम एकं तदा किल।
रविश्चेत्स्याज्जगच्च स्याद्व्यवहारस्तदा किल॥ ७३ ॥

दृश्यमित्यादिभिः। हे शिष्य चेद्यदि दृश्यं जगत्स्याद्भवेच्चेद्यदि रविः सूर्यो न स्यान्न भवेन्न दृग्गोचरो भवेदित्यर्थः, तदा

तस्मिन्समय एकं केवलं तमोऽन्धकारः किल निश्चयेनानुभूयते यदा च चेद्यदि रविः सूर्यः स्याद्भवेच्चेद्यदि जगदपि स्याद्भवेत्तदा तस्मिन्समये व्यवहारः क्रयादिरूपो व्यापारः किल निश्चयेनानुभूयते जगत्सत्त्वे सूर्यासत्त्वे चान्ध्यमेव सूर्यजगतोः सत्त्वे व्यापार एव जायत इति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगन्न स्याज्ज्योतिरेकं तदा किल ।
इति लोकस्थितिः पुत्र परमार्थगतिं शृणु ॥ ७४ ॥

रविरिति । चेद्यदि रविः सूर्यः स्याद्भवेज्जगद्विश्वं न स्यान्न भवेत्तदा तस्मिन्समय एकं केवलं ज्योतिस्तेजोरूपः सूर्य एव किल निश्चयेनानुभूयते, उक्तां लोकस्थितिं दृष्टान्तभूतामुपसंहृत्य परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तच्छ्रवणे शिष्यमभिमुखीकरोतीतीति, इत्येवंप्रकारा लोकस्थितिर्लोकस्य लौकिकव्यवहारस्य स्थितिर्गतिः कथितेति शेषः, हे पुत्र हे शिष्य त्वमित ऊर्ध्वं परमार्थगतिं परमार्थो दार्ष्टान्तिकः साक्षिचैतन्यसाक्ष्यजगद्व्यवहाररूपोऽर्थस्तस्य गतिः स्थितिस्तां शृणु अवधारय ॥ ७४ ॥

तां प्रतिज्ञातामेव परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तत्र विशिष्टं सूर्यं प्रदर्शयति ।

नित्यो हि रविरस्माकं तस्य नाशो न विद्यते ।
तमोभूतेपि सकले तमःसाक्षी सदव्ययः ॥ ७५ ॥

नित्य इति । हि सर्वत्र वेदान्ते प्रसिद्धो 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इति श्रुतेर्विद्वदनुभवसिद्धश्चाऽस्माकं ज्ञानिनां रविश्चित्सूर्यः सूर्यादिसर्वजगत्प्रकाशक इत्यर्थः, नित्यः कालत्रयाबाध्योऽस्ति विद्यतेऽतस्तस्य नाशोऽभावो न विद्यते

नास्ति नाशाद्विसर्वजगत्प्रकाशकस्य नाशेऽङ्गीकृते नाशसाक्षिणोऽभावान्नाशासिद्धेः कुत इसत आह तमोभूत इति, सकले समस्ते जगति तमोभूते तमसि तमोरूपप्रकृतौ लयेन तन्मात्रे स्थिते सति तदा तस्मिन्समये जगल्लयरूपतमसः प्रकृतेः साक्षी साक्षादव्यवधानेन प्रकाशकतया विद्यमानोऽत एव सदव्ययः सद्रूपोऽव्ययश्चापरिणामी, अव्ययत्वे सद्रुपत्वं हेतुः सद्रूपत्वे चाव्ययत्वं ज्ञेयः, अस्ति अतो नाशाभावान्नित्यत्वं चित्सूर्यस्येति भावः ॥ ७५ ॥

एवं दृष्टान्तस्थितिमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकीं प्रतिज्ञातां परमार्थगतिं निरूपयति ।

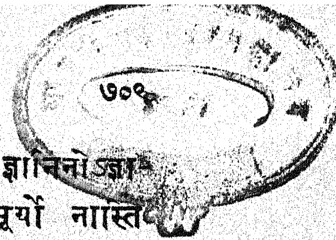
रविरस्ति जगन्नास्ति समाधानवतो मुनेः ।
अनेन हेतुना साधो ज्योतिरेकं तदा किल ॥७६॥

रविरिति । समाधानवतः समाधानं समाधिर्विद्यतेऽस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो रविश्चित्सूर्यः समाधिसाक्षित्वेन प्रकाशमानोऽस्ति विद्यते जगद्विश्वं नास्ति न विद्यतेऽनेनोक्तलक्षणेन हेतुना कारणेन तदा समाध्यवस्थायामेकं केवलमद्वितीयं ज्योतिरात्मचैतन्यं किल निश्चयेनास्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगच्चास्ति व्यवहारावलोकिनः ।
रविर्नास्ति जगन्नास्ति तम एकं तदा किल ॥ ७७ ॥

रविरिति । व्यवहारावलोकिनो व्यवह्रियते व्याप्रियतेऽस्मिन्निति व्यवहारो जाग्रदवस्था तमवलोकयितुं शीलमस्येति स तथोक्तस्तस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा रविश्चित्सूर्यो जाग्रत्साक्षित्वेन प्रकाशमान इत्यर्थः, अस्ति विद्यते जगच्च वि-

श्वमस्ति विद्यते, किञ्च सुषुप्तस्य निद्रितस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वाऽज्ञानेनावृतत्त्वादप्रतीयमानो रविश्चित्सूर्यो नास्ति न विद्यते जगच्च विश्वमपि लीनत्वान्नास्ति न विद्यते तदा तस्मिन्समये तमोऽज्ञानमस्ति विद्यते ॥ ७७ ॥

ननु समाधावात्मप्रकाशो यदि स्यात्तर्हि जाग्रतीव कुतो न भासते तत्राह ।

प्रकाश्यापगमे पुत्रप्रकाशः किं प्रकाशयेत् ।
प्रकाश्यत्वविनाशेपि प्रकाशत्वमखण्डितम् ॥७८॥

प्रकाशयेति । हे पुत्र हे शिष्य प्रकाश्यापगमे प्रकाश्यमात्मप्रकाशविषयभूतं जगत्तस्यापगमे नाशे सति प्रकाशश्चित्सूर्यश्चेतनारूपः किं वस्तु प्रकाशयेत्प्रकाशितं कुर्यादतो विद्यमानोपि जाग्रतीव न प्रकाशत इति भावः, ननु प्रकाश्याभावेन जाग्रतीव न प्रकाशते किं वा स्वभावेनेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्क्य जगन्नाशप्रकाशान्यथानुपपत्त्या प्रकाश्याभावेपि तस्य भावोऽभ्युपेय इत्याशयेनाह प्रकाश्यत्वेति, प्रकाश्यत्वविनाशेपि प्रकाश्यं चित्प्रकाशविषयं जगत्तस्य भावस्तत्त्वं तस्य विनाशे लये सत्यपि प्रकाशत्वं चिन्मात्ररूपत्वमखण्डितमविनाशि अस्त्येवेत्यभ्युपेयमन्यथानाशस्याप्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं प्रसिद्धसूर्यादात्मसूर्ये विशेषं दर्शयति ।

आयातु यातु वा भानोः प्राकाश्यं निजहेतुभिः ।
न मम स्वप्रकाशस्य किञ्चिदायाति गच्छति ॥७९॥

इति बोधसारे ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं त्रिचत्वारिंशम् ॥ ४३ ॥

आयातु इति । हे शिष्य भानोः सूर्यस्य प्रकाश्यं प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशनशक्तिर्वा प्रकाशविषयं जगच्च निजहेतुभि-

निजाः स्वीया हेतवः कर्मोपासनादिरूपाणि कारणानि तैरायांतु आगच्छतु यातु वा गच्छतु वा सूर्यस्य तेजोरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्प्रकाश्यं जगच्च सर्वमेतत्कृतकत्वादनित्यमिति भावः, स्वप्रकाशस्य स्वतःसिद्धप्रकाशरूपस्य मम म आत्मसूर्यस्येत्यर्थः, किञ्चित्प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं वा जगद्वा प्रकाश्यमायाति नाऽऽगच्छति न गच्छति न नश्यति आत्मसूर्यप्रकाशस्य नित्यत्वात्प्रकाशनशक्तेर्जगतश्च पृथगसत्त्वाच्च न किमप्यात्मसूर्य उत्पद्यते विनश्यति चेत्ययं लौकिकसूर्यादात्मसूर्ये विशेष इति भावः ॥ ७९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकार्थप्रकाशस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

अथ मनोमहिमा।

एवं ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकाख्यं प्रकरणमभिधायेदानीं 'मन एव मनुष्याणाङ्कारणं बन्धमोक्षयोरि'त्यादिश्रुतिसूक्तंमनोनिरोधे यत्नदार्ढ्याय मनोमाहात्म्यं तदत्र निरूपयितुं मनोमहिमाख्यं सार्धषट्श्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ मनोमहिमा।

अथेति। अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकनिरूपणानन्तरं मनोमहिमा मनसश्चेतसो महिमा महत्वनिरूपकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावात्मनो नित्यमुक्तत्वान्मनःकृतावेव बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीतौ भवत इति तौ विवेकेन मनस्येव विज्ञेयावित्याशयेनाह द्वाभ्याम्।

किं बद्धमसि मुक्तं वा मनः पृच्छ महामुने।

यदि बद्धमिति ब्रूयात्तर्हि बद्धोस्यसंशयः ॥ १ ॥

किमित्यादिभ्यां । हे महामुने महाविवेकिस्त्वं भवान्हे मनस्त्वं बद्धं गुणैर्बंधनं प्राप्तमसि भवसि किं किं वा मुक्तं गुणातो मुक्तिं प्राप्तमसि भवसीत्येवं मनश्चेतः पृच्छाऽनुयोजय तन्मनः कर्तृ त्वामहं बद्धं संसारि अस्मीत्येवं ब्रूयात्कथयेद्यदि यर्हि तर्हि तदा त्वं बद्धोसि मनःकृतं बन्धनं त्वयि अस्तीसत्राऽसंशयो न संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

किंचिन्मुक्तमिति ब्रूयात्किंचिन्मुक्तोसि मोहतः ।
यदि मुक्तमिति ब्रूयात्तर्हि मुक्तोसि मोहतः ॥२॥

किञ्चिदिति । यदि यर्हि किञ्चित्स्वल्पं बाह्यवैराग्यादिना कुतः कुतश्चित्संसारधर्मान्मुक्तमहमस्मीत्येवं तन्मनश्चित्तं ब्रूयाद्वदेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानात्किं चित्स्वल्पं मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽसीति निश्चेतव्यं यदि यर्हि तन्मनोऽहं मुक्तं मोक्षं प्राप्तमस्मीत्येव ब्रूयात्कथयेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानान्मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽसी ति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

ननु मनःकृतावेव बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीयेते इति कुत उच्यते वास्तवावेव तौ कुतो नस्त इत्याशङ्क्याह ।

बद्धेन मनसा बद्धो मुक्तो मुक्तेन चेतसा ।
न बद्धो न च मुक्तोयमिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

बद्धेनेति । हे शिष्य अयं मम प्रत्यक्षमनुभूयमान आत्मा बद्धेन विषयासक्तिमता मनसाऽन्तःकरणेन बद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्ति स एव मुक्तेन विषयानासक्तेन चेतसान्तःकरणेन मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्यनुभूयते वस्तुतस्तु आत्मनश्चेतसः पृथग-

सत्त्वाच्चेतनस्तत्कृतबन्धमोक्षयोश्चासत्त्वाच्चाऽयमात्मा न बद्धो न बन्धनं प्राप्तो न च नैव मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्येव वेदान्तनिर्णयो वेदान्तानामुपनिषदां निर्णयः सिद्धान्तोऽस्ति तथा च श्रुतिः ।

'न निरोधो न चोत्पत्तिर्नबद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्मविष्ण्वादिषु यन्महत्त्वं प्रतीयते तदपि मनःकृतमेवेत्याशयेनाह ।

स्फुरन्ति महिमानो ये यत्र यत्र जगत्त्रये ।
ते सर्वे मनसो धर्मा मनो हि महिमाश्रयम् ॥४॥

स्फुरन्तीति । जगत्त्रये त्रैलोक्ये यत्र यत्र ब्रह्मविष्ण्वादिषु ये पुराणादिषु वर्णिताः श्रुताश्च महिमानो महत्त्वानि स्फुरन्ति भासन्ते ते सर्वे समस्ता मनसश्चेतसो धर्मा गुणा ज्ञेयाः, तेषां मनःकल्पनामात्रत्वादिति भावः, कुत इत्यत आह मन इति, हि यस्मात्कारणान्मनश्चित्तं महिमाश्रयं महिम्नो महत्त्वस्याश्रयमाधारोऽस्ति सर्वमहत्वस्य मनःकल्पितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

किञ्चाणिमादिसिद्धयोपि मनस एव गुणा इत्याह ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं मनसो गुणाः ॥५॥

अणिमेति । अणिमानाम्नी सिद्धिर्महिमा महिमानाम्नी सिद्धिः, लघिमा लघुत्वसन्धारणरूपा योगजन्या शक्तिः, तथा गरिमा गुरुत्वसन्धारणरूपा योगजया शक्तिः, प्राप्तिः प्राप्तिनाम्नी सिद्धिः, प्राकाम्यं प्राकाम्यनाम्नी सिद्धिः, ईशित्वमीशि-

त्वनाम्नी सिद्धिः, वशित्वं वशित्वनाम्नी सिद्धिरेते सर्वे मनसोऽन्तःकरणस्य गुणा धर्माः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

मनो धनुर्मनो मौर्वी मन एव धनुर्धरः ।
मनो लक्ष्यं मनो वेधो मनो विद्धं विमुक्तये ॥ ६ ॥

मन इति । मनोऽन्तःकरणं धनुः शरासनं ज्ञेयं- 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत' इति श्रुत्युक्तरूपके धनुःशब्दवाच्यः प्रणवोऽपि मन एव ज्ञेयं मनःकल्पितत्वात्तस्येति भावः, एवमुत्तरत्रापि प्रणवद्वारा ब्रह्मरूपलक्ष्ये चेतोवृत्तिरूपशरप्रवृत्तेः, तथा तत्रैव रूपके मौर्वी मूर्वं नाम तृणविशेष स्तत उत्पन्ना मौर्वी धनुःप्रत्यञ्चा सापि मन एवाऽन्तःकरणमेव तस्या अपि मनःकल्पितत्वात्, किञ्च धनुर्धरो धनुःशब्दवाच्यस्य प्रणवस्य धरो धारकः प्रणवधारणाभ्यासीत्यर्थः, सोपि मन एव तस्यापि मनःकल्पितत्वेन मनोमात्रत्वात्, किञ्च लक्ष्यं लक्षणावृत्त्या बोध्यं ब्रह्मापि 'ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत' इति श्रुतेस्तदपि मनोन्तःकरणं ज्ञेयमुभयोरेकसत्ताकत्वाद्ब्रह्मणश्च पारमार्थिकलक्ष्यत्वगुणवत्त्वाभावेन लक्ष्यत्ववद्ब्रह्मणोपि मनःकल्पितत्वाद्वा मनोरूपत्वं ज्ञेयं, किञ्च वेधो विध्यतेनेनेति वेधो ब्रह्ममनसोरेकाकारसम्पादनरूपा वेधनक्रिया मनोन्तःकरणमेव ज्ञेयं तस्यापि मनःकल्पिततया मनोमात्रत्वादिति भावः, एतादृशं मनोन्तःकरणं विद्धं वेधनक्रियया व्याप्तुमिष्टतमं कृतं सद्विमुक्तये विदेहमुक्तिप्राप्त्यै भवेत्स्यादिति क्रियाया अध्याहारः कर्त्तव्यः, मुक्तिरपि मनोलयाधीना सर्वत्र शास्त्रेषु निरूपिताऽतो लयवन्मनोरूपत्वात्तस्या मनोरूपत्वमेव निश्चेतव्यम्, आत्मानि

तु पारमार्थिकबन्धमोक्षाभावस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥६॥

इदानीं बन्धमोक्षकारणत्वं मनसो निरूपयंस्तच्छ्रैष्ठ्यं त्रिभिः पादैराह।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
इतो धिकं तु किं वाच्यमद्वये तु स्थितं न तत् ॥७॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मनोमहिमा चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

मन एवेति। मनुष्याणां जीवानां बन्धमोक्षयोर्बन्धो बन्धनं मोक्षश्च मुक्तिस्तयोः कारणं हेतुर्मन एवान्तःकरणमेवास्ति अतो मनस्तोऽऽधिकं महत् किं वाच्यं किं वक्तव्यं मन एवातिश्रेष्ठं ततोधिकं किमपि नान्यदिति भावः, एवं मनसः सर्व श्रैष्ठ्यं प्रतिपाद्येदानीं तस्य स्वात्मन्यसत्त्वं दर्शयति अद्वय इति, तत्तु तन्मनोऽपि अद्वये न विद्यते द्वयं द्वैतं यस्मिन्स तथोक्तः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तस्मिन् स्थितं विद्यमानं न नास्ति आत्मनः सकाशान्मनसः पृथक्सत्ता नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकारविरचितायां बोधसारार्थदीसौ मनोमहिमार्थप्रकाशश्चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

अथ चिच्चण्डीपशुघातनम्।

एवं मनसः श्रैष्ठ्यनिरूपणपूर्वकमद्वयात्मनि तदसत्त्वं प्रतिपाद्येदानीं तादृशमनसो लयं कर्त्तुं साधकानां लयोपाये प्रवर्त्तनाय तत्र रुच्युत्पादनाय च मनोलयफलं प्रदर्शयंश्चिच्चण्डीपशुघातनाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ चिच्चण्डीपशुघातनम्।

अथेति। अथ मनोमहिमनिरूपणानन्तरं चिच्चण्डीपशु-

घातनं चिदेव चण्डी देवी तस्या अग्रे तस्यै पशुर्बलिरत्र इत्यर्थः, घात्यते नाश्यतेऽस्मिन्निति पशुघातनं पशुहिंसनाख्यं तन्निरूपकत्वादेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तदेवाह पद्येन ।

चित्ताहंकृतिबुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-
श्छित्त्वान्तःकरणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णेन यः ।
चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनमनुप्राप्तः प्रसादं परं
किञ्चित्रं चरणे लुठन्ति रभसात्तस्याखिलाः सिद्धयः ॥१॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० चिच्चण्डीपशुघातनं पञ्चचत्वारिंशम् ॥४५॥

चित्तेति । हे शिष्य चित्ताहङ्कृतिबुद्धिमानसमयैश्चित्तमनुसन्धानप्रत्यभिज्ञास्मृत्यनुभववृत्तिमानन्तःकरणभागश्चित्तमित्युच्यते, अहङ्कृतिश्चाहङ्कारोऽन्तःकरणभागः स द्वितीयः, बुद्धिश्च मतिर्निश्चयरूपोऽन्तःकरणभागस्तृतीयः, मानसं च सङ्कल्पविकल्पात्मकोऽन्तःकरणभागश्चतुर्थः, एतद्रूपैश्चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः पदैः पादैर्युक्तं सहितमत एव चतुष्पदत्वेनाऽज्ञत्वेन च पशुसाम्यादन्तःकरणं पञ्चभूतसत्त्वभागोपादानकं कार्यद्रव्यं पशुमजम् 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि'ति श्रुत्या प्रकृतेर्मायापरपर्यायाया अजत्वप्रतिपादनात्तत्कार्यभूतान्तःकरणस्याप्यजत्वं चतुष्पदत्वाच्च पशुत्वेनाजत्वं स्पष्टमेवेति भावः, तं तीक्ष्णेनाज्ञानभेदनसमर्थेन दृढेनेत्यर्थः, बोधेन ज्ञानाख्येन परशुना परश्वधेन छित्त्वा घातयित्वा यो ज्ञानी चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनं चिदेत्यराहतचिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव चण्डी भगवती तस्याश्चरणौ पादावारोपाधिष्ठानत्वापवादाधिष्ठानत्वरूपौ कल्पि-

१ परं द्वैतजातं श्यतिच्छेदयतीति व्युत्पत्त्या परशुत्वं बोधस्य ।

तांशावित्यर्थः, तयोर्मध्ये योऽपवादाधिष्ठानत्वरूपोंशः स एवात्र चरणो जगद्भक्षकत्वाच्चरणशब्दस्य च गतिभक्षणार्थकचरधातुप्रकृतिकत्वाच्चेति भावः, स एवाम्बुजं कमलं तस्यार्चनं पूजनं जगदपवादेन केवलतदनुसन्धानरूपमिति यावत्तत्कृत्वेत्यध्याहार्यम्, अनु अनन्तरमेव परं सर्वोत्कृष्टं प्रसादं निरावरणानन्दरूपं प्राप्तो लब्धोऽस्ति तस्यात्मसाक्षात्कारवतो योगिनश्चरणे पाद आरोपाधिष्ठानत्वरूपे कल्पितांश इत्यर्थः, तस्यैव सर्वसिद्धिनिर्वाहकत्वेन सर्वसिद्धीनां गतित्वादिति भावः, अखिलाः समस्ताः सिद्धयोऽणिमाद्या रभसा वेगेन योगिनस्तद्विषयानिच्छायां सत्यामपि स्वेच्छयैवेत्यर्थः, लुठन्ति कदाप्ययमस्मदङ्गीकारं करोतु इतीच्छया चरणसेवनपरा भवन्तीत्यत्र किं चित्रं किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ चिच्चण्डीपशुघातनार्थप्रकाशः पञ्चचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥

अथ जीवन्मुक्त्यष्टाऽशी ।

नुनु सत्यप्यन्तःकरणे ज्ञानसिद्ध्या प्रारब्धभोगान्ते विदेहकैवल्यसिद्धेस्तयैव कृतार्थः स्यात्किमापातिकया मनोनाशलक्षणया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्कायां तन्निवारणाय जीवन्मुक्तादरं च विधातुं जीवन्मुक्तिमहत्त्वख्यापकं जीवन्मुक्त्यष्टादश्याख्यमष्टादशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

अथेति । अथ चिच्चण्डीपशुघातनानन्तरं जीवन्मुक्त्यष्टादशी जीवन्मुक्तेर्निरूपणकर्त्र्यष्टादश्यष्टादशश्लोकसमाहाररूपैतन्नामकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ येन

मनसः सकाशात्स्वात्मा मोचित स ईश्वर एवेति मनोनाशे प्रवृत्तिरुचिमुत्पादयितुमाह ।

संकल्पबद्धं संकल्पाद्विमोच्यात्मानमात्मना ।
आत्मनात्मनि सन्तुष्टः स्वात्मारामः स्वयं हरिः ॥१॥

संकल्पेति । यः कश्चित्पुरुषधौरेयः संकल्पबद्धं संकल्पेन संकल्परूपेणान्तःकरणेन बद्धं बन्धनं प्राप्तमात्मानं स्वं सङ्कल्पात्सङ्कल्परूपान्मनसः सकाशादात्मना तत्साक्षिचैतन्याभिन्नेन कर्त्रा विमोच्यात्यन्तं मोचयित्वा तेनैव साक्षिचैतन्यरूपेणात्मनाऽऽत्मनि ब्रह्माभिन्ने चिन्मात्ररूपे सुखे सन्तुष्टस्तृप्तस्तिष्ठति स आत्माराम आत्मा स्वयमेवाराम उपवनं क्रीडावनं यस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतो हरिर्हरति सर्वं जगदिति हरिः परमात्मैवास्तीति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

ननु जीवन्मुक्तौ को विशेषो येन तत्सम्पादने प्रयत्नो विधेयस्तत्राह ।

स्वरूपमेव कैवल्यं संसारः शुद्धमूर्खता ।
अतिचित्रा गतिः पुत्र जीवन्मुक्तस्य या स्थितिः ॥२॥

स्वरूपमिति । कैवल्यं विदेहत्वं स्वरूपमेव स्वस्यात्मनो रूप माकृतिरेवास्ति, किञ्च संसारः संसृतिः शुद्धमूर्खता शुद्धा केवला मूर्खताऽज्ञताऽस्ति अतः संसारात्मनोर्जडचेतनरूपयोः परस्परं विरोधादेकत्रासम्भवेपि जीवन्मुक्तौ तत्सम्भवाद् हे पुत्र हे शिष्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि मुक्तस्य मोक्षं प्राप्तस्य या तेषामेवानुभूयमाना स्थितिर्गतिः साऽतिचित्राऽत्याश्चर्यरूपा गतिरवस्थाऽस्तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

अन्यमपि विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिश्रैष्ठ्ये हेतुमाह ।

जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै स्वीकृतं जन्मलीलया।
आत्मना नित्यमुक्तेन न तु संसारकाम्यया॥ ३॥

जीवन्मुक्तीति। नित्यमुक्तेन नित्यं सर्वदा मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तेन तादृशेनाऽनेन विशेषणेनाऽऽत्मनि विदेहमुक्तीच्छाऽभावो दर्शितः, आत्मना प्रत्यगभिन्नेन परात्मना लीलया क्रीडयाऽनेनाऽऽत्मना जन्माङ्गीकारेऽपि क्लेशाभावो दर्शितः, जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्मिन्यत्सुखमानन्दस्तस्य प्राप्तिर्लाभस्तस्यै तदर्थं जन्म जननं स्वीकृतमङ्गीकृतं, ननु नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनो विदेहमुक्तीच्छा माऽस्तु संसारसुखेच्छयैव जन्माऽस्तु तत्राह न त्विति, हे शिष्य संसारकाम्यया संसारस्य भवस्य काम्येच्छा तया न तु नैव जन्म स्वीकृतं संसारस्य दुःखरूपत्वान्नहि कस्य चिज्ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा दुःखेच्छाऽस्तीति दृष्टेति भावः॥ ३॥

ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनो नित्यमुक्तीच्छाऽभावोऽस्तु संसारेच्छयैव जन्माऽङ्गीकारोऽस्तु अन्यथाऽविद्यावरणविक्षेपाणामङ्गीकारो न स्यात्तदनङ्गीकारे च संसारनिर्वाहासम्भवादित्याशङ्क्य दुःखानुभवं विना सुखाधिक्यानुभव इवाऽविद्यानङ्गीकारे दुःखानुभवं विना जीवन्मुक्तिसुखे सुखाधिक्यप्रतीतिर्न स्यादिति तदर्थमेवाविद्योत्पादनमित्याशयेनाह।

यदि न स्यादविद्याख्यमिदं कपटनाटकम्।
कथं लभेत विश्वात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवम्॥ ४॥

यदीति। हे शिष्य यदि यर्हि अविद्याख्यमविद्येति आख्याऽऽह्वा यस्य तत्तथोक्तमिदं प्रत्यक्षं कपटनाटकं कपटरूपं दम्भरूपं नाटकं नृत्यविलासो न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा नि-

श्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा पारमार्थिकरूपो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवं जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्य महाञ्च्छ्रेष्ठो य उत्सवो हर्षस्तं कथं केन प्रकारेण लभेत प्राप्नुयान्न केनापि प्रकारेण प्राप्नुयादित्यर्थः, जीवन्मुक्तिसुखस्याऽविद्याजन्यदुःखप्रतीतिपूर्वकत्वात्तं विना तत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वैताद्वैतसुखस्य जीवन्मुक्तेष्वेव सत्त्वे तच्छ्रैष्ठ्यज्ञापनाय दर्शयति।

अद्वैतं न सदेहेऽस्ति विदेहे द्वैतमस्ति न।
जीवन्मुक्तस्य नान्यस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवः ॥ ५ ॥

अद्वैतमिति। हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने पुरुषे सदेहत्वप्रतीतिप्रतीत्यर्थः, अद्वैतं न विद्यते द्वैतं द्वितीयं यस्मिंस्तदखण्डैकरसं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, न नास्ति, किंच विदेहे विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स तथोक्तस्तस्मिन्पुरुषे देहाप्रतीतिप्रतीत्यर्थः, द्वैतं देहादिप्रपञ्चजातं नास्ति न विद्यत एवं विरोधे परस्परं सत्यपि जीवन्मुक्तस्य जीवन्सन्यो मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तस्य पुरुषस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवो द्वैतं सांसारिकं सविषयं सुखमद्वैतं केवलमात्मसुखं तयोस्ताभ्यां वा महाञ्च्छ्रेष्ठ उत्सवो हर्षोऽस्ति अन्यस्य नित्यमुक्तस्य बद्धस्य च न भवति अतो जीवन्मुक्तिरेव संपाद्येति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं जीवन्मुक्ते द्वैताद्वैतयोः सत्त्वं स्पष्टमेव दर्शयति।

सदेहे न विदेहत्वं विदेहे न सदेहता।
सदेहत्वं विदेहत्वं जीवन्मुक्ते प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥

सदेह इति। हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने जीवे

जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै स्वीकृतं जन्मलीलया।
आत्मना नित्यमुक्तेन न तु संसारकाम्यया॥ ३॥

जीवन्मुक्तीति। नित्यमुक्तेन नित्यं सर्वदा मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तेन तादृशेनाऽनेन विशेषणेनाऽऽत्मनि विदेहमुक्तीच्छाऽभावो दर्शितः, आत्मना प्रत्यगभिन्नेन परात्मना लीलया क्रीडयाऽनेनाऽऽत्मना जन्माङ्गीकारेऽपि क्लेशाभावो दर्शितः, जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्मिन्यत्सुखमानन्दस्तस्य प्राप्तिर्लाभस्तस्यै तदर्थं जन्म जननं स्वीकृतमङ्गीकृतं, ननु नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनो विदेहमुक्तीच्छा माऽस्तु संसारसुखेच्छयैव जन्माऽस्तु तत्राह न त्विति, हे शिष्य संसारकाम्यया संसारस्य भवस्य काम्येच्छा तया न तु नैव जन्म स्वीकृतं संसारस्य दुःखरूपत्वान्नहि कस्य चिज्ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा दुःखेच्छास्तीति दृष्टेति भावः॥ ३॥

ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनो नित्यमुक्तीच्छाऽभावोऽस्तु संसारेच्छयैव जन्माऽङ्गीकारोऽस्तु अन्यथाऽविद्यावरणविक्षेपाणामङ्गीकारो न स्यात्तदनङ्गीकारे च संसारनिर्वाहासम्भवादित्याशङ्क्य दुःखानुभवं विना सुखाधिक्याननुभव इवाऽविद्यानङ्गीकारे दुःखानुभवं विना जीवन्मुक्तिसुखे सुखाधिक्यप्रतीतिर्न स्यादिति तदर्थमेवाविद्योत्पादनमित्याशयेनाह।

यदि न स्यादविद्याख्यमिदं कपटनाटकम्।
कथं लभेत विश्वात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवम्॥ ४॥

यदीति। हे शिष्य यदि यर्हि अविद्याख्यमविद्येति आख्याऽऽह्वा यस्य तत्तथोक्तमिदं प्रत्यक्षं कपटनाटकं कपटरूपं दम्भरूपं नाटकं नृत्यविलासो न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा वि-

श्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा पारमार्थिकरूपो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवं जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्य महाञ्च्छ्रेष्ठो य उत्सवो हर्षस्तं कथं केन प्रकारेण लभेत प्राप्नुयान्न केनापि प्रकारेण प्राप्नुयादित्यर्थः, जीवन्मुक्तिसुखस्याऽविद्याजन्यदुःखप्रतीतिपूर्वकत्वात्तं विना तत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वैताद्वैतसुखस्य जीवन्मुक्तेष्वेव सत्त्वे तच्छ्रैष्ठ्यज्ञापनाय दर्शयति ।

अद्वैतं न सदेहेऽस्ति विदेहे द्वैतमस्ति न ।
जीवन्मुक्तस्य नान्यस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवः ॥ ५ ॥

अद्वैतमिति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने पुरुषे सदेहत्त्वप्रतीतिप्रतीत्यर्थः, अद्वैतं न विद्यते द्वैतं द्वितीयं यस्मिंस्तदखण्डैकरसं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, न नास्ति, किंच विदेहे विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स तथोक्तस्तस्मिन्पुरुषे देहाप्रतीतिप्रतीत्यर्थः, द्वैतं देहादिप्रपञ्चजातं नास्ति न विद्यत एवं विरोधे परस्परं सत्यपि जीवन्मुक्तस्य जीवन्सन्यो मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तस्य पुरुषस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवो द्वैतं सांसारिकं सविषयं सुखमद्वैतं केवलमात्मसुखं तयोस्ताभ्यां वा महाञ्च्छ्रेष्ठ उत्सवो हर्षोऽस्ति अन्यस्य नित्यमुक्तस्य बद्धस्य च न भवति अतो जीवन्मुक्तिरेव संपाद्येति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं जीवन्मुक्ते द्वैताद्वैतयोः सत्त्वं स्पष्टमेव दर्शयति ।

सदेहे न विदेहत्वं विदेहे न सदेहता ।
सदेहत्वं विदेहत्वं जीवन्मुक्ते प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥

सदेह इति । हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने जीवे

देहसत्त्वप्रतीतिमतीत्यर्थः, विदेहत्वं देहरहितत्वमात्मरूपत्वमित्यर्थः, न नास्ति, किञ्च तथा विदेहे देहरहित आत्मनि सदेहता देहेन शरीरेण सह वर्तमानता न नास्ति, किञ्च जीवन्मुक्तो मोक्षं प्राप्तो यो जीवस्तस्मिन् सदेहत्वं देहेन सह वर्तमानत्वं विदेहत्वं देहरहितत्वं चोभयमपि प्रवर्त्तते प्रवृत्तं भवति समाधिसुखं संसारसुखं च जीवन्मुक्तोऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सदेहे विदेहता कथं सम्भाव्येत्याशङ्कामुद्भाव्य दृष्टान्तेन तां सम्भावयति :

सदेहस्य विदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।
जनकस्य सदेहस्य कथं प्रोक्ता विदेहता ॥ ७ ॥

सदेहस्येति । हे शिष्य सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन सहवर्त्तमानस्य विदेहत्वं देहरहितत्त्वं यदि यर्हि न स्यात्तदा तर्हि सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन शरीरेण सहवर्तमानस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेस्तद्वंशजस्यान्यस्य वेत्यर्थः, विदेहता देहरहितत्वं श्रुतिषु कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तथा च श्रुतिः 'जनको ह वैदेह आमाञ्चक्र' इति तत्त्वं भवान्वद कथयाऽतः सदेहेऽपि विदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्तु तर्हि विदेहे सदेहत्वासिद्धिरित्याशङ्कामुद्भाव्य तामपि निराकरोति।

विदेहस्य सदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।
जनकस्य विदेहस्य कथं प्रोक्ता सदेहता ॥ ८ ॥

विदेहस्येति । हे शिष्य विदेहस्य देहरहितस्य सदेहत्वं देहसहितत्वं यदि यर्हि न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा विदेहस्य श्रु-

तिपुराणादिषु वर्णितस्य देहरहितस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेस्तद्वंशजस्य वा सदेहता देहेन शरीरेण सहवर्त्तमानस्य भावस्तत्ता कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तद्वद कथय ततो विदेहेपि सदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु तत्र तत्र शास्त्रेषु विदेहमुक्तिरेव प्रतिपादिता न जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्याह ।

विमुक्तिर्निश्चिता शास्त्रे जीवन्मुक्तिः सुनिश्चिता ।
जीवन्मुक्तत्वमप्राप्य न विदेहविमुक्तता ॥ ९ ॥

विमुक्तिरिति । हे शिष्य विमुक्तिर्विदेहमुक्तिः शास्त्रे वेदान्तशास्त्रे यथेत्यध्याहार्यं यद्वन्निश्चिता निश्चयेन प्रतिपादिता तथैव जीवन्मुक्तिर्जीवत एव या मुक्तिर्मोक्षप्राप्तिः सा सुनिश्चिता सु शोभना निश्चयेन प्रतिपादिताऽस्ति अत उभयोरपि प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः, ननु तर्हि विदेहमुक्त्यैवालं किमापातिकया मनोनाशसाध्यया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तिं विना विदेहमुक्तेरसिद्धिं प्रतिपादयति जीवन्मुक्तत्वमिति, हे शिष्य जीवन्मुक्तत्वं जीवत एव लोकदृष्ट्या प्राणोपाधिमत एव मुक्तत्वं मोक्षं प्राप्तत्वमप्राप्य न लब्ध्वा विदेहविमुक्तता कस्यापि पुरुषस्य विदेहो विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स विदेहो देहरहितः स चासौ मुक्तश्च मुक्तिं प्राप्तश्च तस्य भावस्तत्ता न न सिद्ध्यतीति शेषः, अतो विदेहमुक्तीच्छावतापि जीवन्मुक्तिं संपाद्यानन्तरं विदेहमुक्तः स्वयमेव स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यत' इति श्रुतेर्ज्ञानेनैव विदेहकैवल्यसिद्धेः प्रतिपादनाज्ज्ञानेनैव विदेहमुक्ति-

रस्तु अतः कथमत्र विरुद्धमुच्यते जीवन्मुक्त्यैव विदेहमुक्तिरितीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञानं विना न कैवल्यं न मृतो ज्ञानवान्भवेत् ।
जीवतो ज्ञानलाभः स्यात्सा जीवन्मुक्तिरक्षता॥१०॥

ज्ञानं विनेति । हे शिष्य ज्ञानं विना—ऋते ज्ञानात्कैवल्यं विदेहमुक्तिर्न न भवतीति सत्यमेव 'ज्ञानादेवतु कैवल्यम'-त्यादिबहुश्रुतिप्रामाण्यादिति भावः, तज्ज्ञानाभावे केवलं मृतो मरणं प्राप्तो यः सोपि विदेहोऽस्ति तथापि तस्य ज्ञानाभावात्स मोक्षभाग्मोक्षं मुक्तिं भजति सेवतेऽसौ मुक्तिभाग्न भवेन्न स्याद्, ज्ञानवानिति पाठे ननु तस्य मरणसमये मोक्षात्यन्तसाधनभूतं ज्ञानं नास्तीति कुतो निश्चेतव्यमित्याशङ्क्य मृते पुरुषे ज्ञानाभावः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्याशयेनाह मृतो मरणं प्राप्तो ज्ञानवान्मूर्च्छया पूर्वकालमनभ्यासेन वा ज्ञानी न भवेन्न स्यादित्यर्थः, यद्वा मरणस्याज्ञानकार्यत्वाज्ज्ञानस्य च मरणनिवर्त्तकत्वाच्च ज्ञानिनि मरणाभावो मरणवति च ज्ञानाभावः प्रसिद्ध एवेति मृतो मरणं प्राप्तो यः स ज्ञानी न भवेदतो मरणवति प्रसिद्धदेहाभावेन लोकदृष्ट्या विदेहत्वेपि ज्ञानाभावेन न मोक्षसिद्धिरित्यर्थः, अतो जीवतः प्राणधारणवतो ज्ञानलाभो मुक्तेरात्यन्तिकसाधनभूतज्ञानस्य लाभः प्राप्तिः स्याद्भवेज्जीवतः पुरुषस्य श्रवणादिज्ञानसाधनाभ्याससम्भवाज्जीवत एव ज्ञानप्राप्तिरिति युक्तमिति भावः, अस्तु जीवतो ज्ञानलाभो जीवन्मुक्त्या विदेहमुक्तिः कथं सिद्धा तत्राह सेति, सा ज्ञानप्राप्तिरेव जीवन्मुक्तिर्जीवन्मुक्तिशब्देनोक्ताऽक्षता न क्षता नष्टा साऽक्षताऽविनाशिनीत्यर्थः, अतो जीवन्मुक्त्यनन्तरमेव विदेहमुक्ति-

स्तां विना सा न सम्भवतीत्यर्थः, सिद्धान्ते तु जीवन्मुक्ति-विदेहमुक्त्योर्न भेद इति भावः ॥ १० ॥

ननु जीवन्मुक्तेरेव विदेहमुक्तिरूपेण परिणामेपि किं स्वल्पकालसुखरूपया जीवन्मुक्त्याऽतस्तां विहाय विदेहमुक्तिरेव सम्पाद्येत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तावपि चिरकालसुखं तां विना विदेहकैवल्यासिद्धेस्तत्रादरं विधातुं दर्शयति ।

जीवन्मुक्तिसुखं स्वल्पकालं किं तेन चेच्छृणु ।
ब्रह्मलोके विराजन्ते कथं ते सनकादयः ॥ ११ ॥

जीवन्मुक्तीति । हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखं जीवन्मुक्तेः सुखमानन्दः स्वल्पकालं स्वल्पोऽदीर्घः कालः समयः परिच्छेदको यस्य तत्तथोक्तमस्ति अतस्तेन तादृशेन सुखेन किं किंफलं न किमपीत्यर्थः, इत्येवं यदि यर्हि वदसि चेत्तर्हि शृणु अवधारय हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखस्य कल्पकालपरिच्छिन्नत्वे सति ते पुराणादिषु प्रसिद्धाः सनकादयः सनक आदिर्येषां ते तथोक्ता ब्रह्मलोके द्विपरार्धावसानकालपरिच्छिन्ने ब्रह्मणो लोके सत्यलोके कथं केन प्रकारेण विराजन्ते विराजमाना भवन्ति जीवन्मुक्तेः स्वल्पकालस्याङ्गीकारे ब्रह्मलोके द्विपरार्धकालं जीवन्मुक्तानां सनकादीनां स्थितिर्न स्यादिति जीवन्मुक्तिरपि बहुकालवर्त्तिनीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

अतो गुरोः शिष्य इव विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिः सहचरी तत्स्वरूपनिश्चयकारणा चानायासेन व्यवहारनिर्वाहकत्वेनेश्वरी चेत्याह ।

तस्मादीश्वरलीलेयं काचिदीश्वररूपिणी ।
जीवन्मुक्तिर्महामुक्तेः संप्रदायप्रवर्त्तिनी ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणादियं प्रकृता जीवन्मुक्ति-र्जीवत एव पुरुषस्य या मुक्तिर्मोक्ष ईश्वरलीलेश्वरस्येशनादिशक्तिमतः परमात्मनो लीला क्रीडाऽस्ति अतो ईश्वररूपिणीश्वराभिन्नत्वादीश्वरो रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति किञ्च सा महामुक्तेर्विदेहमुक्तेः संप्रदायप्रवर्त्तिनी संप्रदायस्य प्रवर्तिनी प्रवर्त्तनकर्त्र्यस्ति विदेहमुक्तेः साक्षात्कारकारणभूतेति भावः ॥ १२ ॥

ननु सा केषां साक्षात्केषां नेति तत्राह ।

यस्यां खेलन्ति मुनयो नारदाद्या निरन्तरम् ।
ज्ञानिभिर्यानुभूतैव सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥ १३ ॥

यस्यामिति । हे शिष्य नारदाद्या नारदो नारदनामा ब्रह्मपुत्र आद्यः प्रथमो येषां सनकादीनां ते तथोक्ता मुनयो मननवन्तो ज्ञानिन इत्यर्थः, यस्यां जीवन्मुक्तौ निरन्तरं सर्वदैव खेलन्ति क्रीडन्ति ननु तर्हीदानींतनानामननुभवगम्या स्यान्न वेत्याशङ्क्याह ज्ञानिभिरिति, इदानीन्तनैरपि ज्ञानिभिर्ज्ञानवद्भिर्या जीवन्मुक्तिः साऽनुभूतैव साक्षाज्ज्ञातैवाऽतः सा जीवन्मुक्तिरक्षता न क्षतं नाशो यस्याः सा न केनाप्यनादृतेत्यर्थः, अतो विदेहमुक्तीच्छया न जीवन्मुक्तिस्त्याज्येति भावः॥ १३ ॥

एवं जीवन्मुक्तिं संस्थाप्येदानीं जीवन्मुक्तेष्वपि केषु चिद्व्यवहारः प्रतीयते केषु चिच्च त्यागोऽतो लौकिकदृष्ट्या त्यागिषु जीवन्मुक्तत्वनिश्चयः स्यान्नान्येषु तेन च ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं त्यागिषु क्वचिदेव भवेद्व्यवहारवत्सु च तन्निरन्तरमेव वागुच्चारणादिव्यवहारवत्त्वे न स्यादतस्तत्रैव व्यवहारवत्सु जीवन्मुक्तत्वनिश्चयेन तेषु शरणं गन्तुं मुमुक्षूणामुभयेष्वपि जीवन्मु-

क्तत्वं दर्शयति द्वाभ्यां।

चित्तविक्षेपकर्त्तारं विहारं तु विहाय ये।
स्थिता निर्वाणनिष्ठायां त एव सनकादयः॥ १४॥

चित्तेति। ये शास्त्रेषु प्रसिद्धाश्चित्तविक्षेपकर्त्तारं चित्तस्यान्तःकरणस्य विक्षेपोऽतिचाञ्चल्यं तस्य कर्त्तारं कारणभूतं व्यवहारं व्यापारं विहाय परित्यज्य निर्वाणनिष्ठायां निर्वाणेऽखण्डैकरसाकारवृत्तौ निष्ठा सहजप्रीतिस्तस्यां स्थिताः स्थितिं प्राप्तास्त एव ते चोक्तलक्षणाः सनकादयः सनक आदिर्मुख्यो येषां सनन्दनादीनां ते सन्तीति ज्ञेयाः॥ १४॥

अन्तर्बोधमया लोके व्यवहारपरा इव।
ये स्थिता निजनिष्ठायां त एव जनकादयः॥ १५॥

अन्तरिति। हे शिष्य ये शास्त्रेषु प्रतिपादिता अन्तरन्तःकरणे बोधमयाबुध्यते जीवब्रह्मैक्यं ज्ञायतेऽनेनेति बोधस्तन्मयास्तद्रूपाः सन्तो लोके लोकदृष्ट्या व्यवहारपरा इव व्यवहारे व्यापारे परा आसक्ता इव भासन्ते तथापि ते निजनिष्ठायां निजाऽऽत्मविषया या निष्ठा सहजप्रीतिस्तस्यां स्थिताः स्थिरा जातास्त एव ते च जनकादयो जनको मैथिल आदिर्मुख्यो येषां यदुप्रभृतीनां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, उक्तलक्षणेषूभयेषु जीवन्मुक्तेषु व्यवहारतत्त्यागाभ्यां वैलक्षण्ये सत्यपि जीवन्मुक्तिकारणभूतज्ञानस्य विद्यमानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वं सममेवेति भावः॥ १५॥

ननु ज्ञानमुभयत्रास्तु जीवन्मुक्तिविघातकस्य व्यवहारस्य विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वाभ्यां जीवन्मुक्तेरपि सत्त्वासत्त्वे अप्य-

भ्युपगन्तव्ये इत्याशङ्क्य व्यवहारभावाभावयोरेव न मुक्तिहेतुत्वं किन्तु ज्ञानस्यैवेत्याशयेन समाधत्ते।

गृहं वास्तु वनं वास्तु येषां निष्ठा न वर्त्तते।
सनकादिषु नैवैते न च ते जनकादिषु ॥ १६ ॥

गृहमिति। हे शिष्य येषां मूढानां गृहं गृहनिमित्तं व्यापारकरणमस्तु भवतु वाऽथवा वनं तत्त्यागेन वनाश्रयो वा पक्षान्तरेऽस्तु भवतु परन्तु निष्ठाऽऽत्मनि सहजं प्रेम येषां न वर्त्तते न विद्यते तेषां मुक्त्यभावेनैत उक्तलक्षणा ज्ञानहीना गृहिणस्त्यागिनो वा सनकादिषु सनक आदिर्मुख्यो येषां सनन्दनादीनां तेषु नैव गणनार्हा जनकादिषु च जनको मैथिल आदिः प्रथमो येषां रध्वम्बरीषादीनां तेष्वपि न न गणनार्हा अतो ज्ञानमेव मुक्तिकारणं तदुभयत्राप्यस्तीति द्विविधा अपि जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १६ ॥

एवं व्यवहारिषु त्यागिषु चोभयत्र ज्ञानसत्त्वे जीवन्मुक्तत्वं प्रसाध्येदानीं तत्सेवां कर्त्तुं मुमुक्षूणां तेषु गुरुत्वं प्रदर्शयति।

अन्तःसारा हि गुरवः स्वल्पवाचाऽमृतप्रदाः।
मन्द्रं मन्द्रं हि गर्जन्ति प्रावृषेण्याः पयोधराः ॥ १७ ॥

अन्तःसारा इति। गुरवो हि गृणन्ति हितमुपदिशन्तीति गुरवो दैशिका हि यतः कारणादन्तःसारा अन्तरन्तःकरणे सारो ब्रह्मतत्त्वं येषां ते तथोक्तास्ते गुरवः श्रेष्ठा ज्ञेयाः, नन्वन्तःकरणे तेषां ब्रह्मतत्त्वं साक्षादनुभूतमस्तीति कुतो ज्ञातव्यं तत्राह स्वल्पवाचेति, स्वल्पवाचा स्वल्पाऽल्पाक्षरा वाग्वाणी तयाऽमृतप्रदा अमृतं मरणरहितं ब्रह्मसुखमिसर्थः, तत्प्रददतीति ते

तथोक्ताः स्वल्पवाक्त्वं ब्रह्मसुखदातृत्त्वं च तेषामन्तःसारत्वज्ञापकमिति भावः, हि यस्मात्कारणात्प्रावृषेण्याः प्रावृषि वर्षाकाले भवा उत्पन्नाः पयोधराः पयसां जलानां धरा धारका मेघा मन्द्रं मन्द्रं गम्भीरं गम्भीरं यथा भवति तथा गर्जन्ति ध्वनन्ति जलवृष्टिकराणां मेघानां गम्भीरस्वल्पस्वन इव जीवन्मुक्तानां स्वल्पेनैव वाग्व्यवहारेण मोक्षप्रदत्वं लक्षणं गुरुलक्षणं परीक्ष्य तादृशलक्षणवन्तं गुरुं स्वयमपि जीवन्मुक्तत्वप्राप्त्यै सेवेतेति भावः ॥ १७ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणाभ्यासफलमाह ।

सदैवाध्ययनीयेयं भावनीया सदैव हि ।
जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवन्मुक्तिचतुर्दशी ॥१८॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे जीन्मुक्त्यष्टादशी षट्चत्वारिंशः ॥४६॥

सदैवेति । हे शिष्य मुमुक्षुभिरियं प्रत्यक्षा मन्निरूपिता जीवन्मुक्तिचतुर्दशी जीवन्मुक्तेर्निरूपिका चतुर्दशी चतुर्दशानां श्लोकानां समाहार एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, सदैव निरन्तरमेवाऽध्ययनीया पठनीया हि पुनः सदैव निरन्तरमेव भावनीया विचार्या प्रयोजनं पठनविचारयोरेतस्या दर्शयति जीवन्मुक्तीति, जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवतो मुक्तिरूपं यत्पदं स्थानमवस्थेत्यर्थः, तस्य प्राप्त्यै लाभायैतत्प्रकरणस्य विचारपूर्वकपाठेनावश्यं जीवन्मुक्तिः स्यादेवेति भावः, अस्मिंश्च प्रकरणे यस्यां खेलन्तीत्याद्या गृहं वास्तु वनं वास्त्वित्यन्ताश्चत्वारः श्लोकाः सङ्गतत्वाव्याख्याता अपि क्षेपका ज्ञेया जीवन्मुक्तिचतुर्दशीत्येवमुपसंहारादिति भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ जीवन्मुक्तिचतुर्दश्यर्थप्रकाशः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

एवं जीवन्मुक्तिचतुर्दशीं निरूप्येदानीं पूर्वप्रकरणेऽन्तःसारा हि गुरुव इति श्लोके जीवन्मुक्तानां स्वल्पाक्षरगम्भीरत्वाण्याऽम्भूमतदत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयितुं ज्ञानिगजगर्जनाख्यं पञ्चत्रिंशाच्छ्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ ज्ञानिगजगर्जनम् ।

अथेति । अथ जीवन्मुक्तिचतुर्दशीनिरूपणानन्तरं ज्ञानिगजगर्जनं ज्ञानी जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारज्ञानवान्स एव गजो हस्ती तस्य गर्जनं शब्दस्तन्निरूपकं प्रकरणं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वेषां समविषमपदार्थानां स्वाश्रितत्वेपि स्वस्मिंस्तत्कृतजन्मनाशादिविकाराभावं लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

आयान्ति तत्र विलसन्ति वसंन्ति च द्रा-
गुड्डीय यान्ति च कुलानि विहङ्गमानाम् ।
भावास्तथा मयि समा विषमा विचित्रा
देवालयाग्रमिव केवलमस्मि नित्यः ॥ १ ॥

आयान्तीति । तत्र देवालयाग्रे विहङ्गमानां पक्षिणां कुलानि समूहा यथेत्साध्याहार्यं यथा यद्वदायान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति विलसन्ति क्रीडन्ति द्रागीषद्वसन्ति च तिष्ठन्त्यपि तत उड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च गच्छन्ति च तथा तद्वत्समाः सुखसाधनभूताः शान्तिदान्त्यादयो विषमा दुःखसाधनभूता रागादयो विचित्राः केचित्सुखदुःखकारणत्वेन विचित्राः स्त्रीपुत्रादयोऽनेकरूपा भावा वृत्तिविशेषास्तत्तद्विषयाश्च मयि तत्त्वम्पदयोर्भागलक्षणया लक्षिते प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म-

णि आयान्ति उत्पद्यन्ते यान्ति गच्छन्ति नश्यन्तीत्यर्थः, विल-
सन्ति विचित्ररूपेण शोभन्ते वसन्ति च किं चित्कालं तिष्ठन्त्यपि
द्रागीषत्कालमुड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च वियुक्ता भवन्त्यपि
एवं च सति देवालयाग्रमिव देवस्यालयं मन्दिरं तस्याग्रं शिखरं-
यथा पक्षिसमूहागमनक्रियावन्न दृश्यते गमनेन च तेषां ग-
मनक्रियावत्तन्न भवति तद्वद्विलासेन च तेषां विलासक्रियाविकृ-
तिमन्न भवति तत्स्थानेनापि स्थितिक्रियावच्च न दृश्यते किञ्च
तेषामुड्डीनेन चोड्डीनं न दृश्यते तेषां वियोगेन च वियुक्तमपि
न भवति एवं विक्रिया रहितत्वान्नित्यं सर्वदैकरूपं स्थितमि-
त्यनुभूयते तथाऽहंपदलक्ष्यः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा समविषमवि-
चित्रभावोत्पत्त्या समोत्पत्तिमान् विषमोत्पत्तिमान् विचित्रोत्पत्ति-
मांश्च न भवामि तन्नाशेनापि नाशक्रियाविकृतिमान्न भवामि
तद्व्यक्त्या च व्यक्तिविकारवान्न भवामि तत्स्थित्या च स्थिति-
विकारवान्न भवामि तद्वियोगेनापि वियोगविकारवांश्च न भ-
वामि अतोहं केवलमभिन्नो नित्यः कालत्रयाबाध्यरूपोऽस्मि
भवामीति गर्जना प्रथमा ॥ १ ॥

इदानीं सागरदृष्टान्तेन स्वस्मिन्नचलप्रतिष्ठत्वं सम्भाव
यन्गर्जति ।

उन्मज्ज्य मज्जति जगन्मयि दैवयोगा-
दुच्चावचा न गणिता अपि ते तरङ्गाः ।
निष्ठाङ्गतः स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे
तिष्ठामि सागर इव स्वरसादपारः ॥ २ ॥

उन्मज्ज्येति । यथा यद्वत्सागरे समुद्रेऽगणिता असङ्ख्या
अनन्ता इत्यर्थः, उच्चावचा अपि दीर्घाः केचित्खर्वाश्च त-

रङ्गा भङ्गा उन्मज्जयोदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति लीयन्ते लीना भवन्तीत्यर्थः, पवनयोगादित्यध्याहार्यं पवनसंयोगादेवं सत्यपि अचलप्रतिष्ठेऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्य महिमनि सागरमहिमनि निष्ठां स्वाभाविकीं स्थितिं गतः प्राप्तः सन्सागर इव यथा सागरः समुद्रस्तिष्ठति स्थितिं करोति तथा तद्वन्मयि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि तत्त्वंपदार्थयोर्भागत्यागलक्षणया लक्षित उच्चावचान्यपि स्थूलसूक्ष्माण्यपि अगणितानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि जातावेकवचनं दैवयोगात्प्रारब्धकर्मसम्बन्धादुन्मज्ज्योदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति प्रारब्धक्षयाल्लीनानि भवन्ति एवं च जगतामुत्पत्तौ लये चाहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नोऽचलप्रतिष्ठेन चला चलायाना न चलाऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्यात्मनो यो महिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिन् निष्ठां स्वाभाविकस्थितिं प्रीतिं वा गतः प्राप्तः सन्स्वरसात्स्व आत्मरूपो यो रसः सुखं तस्मात्तमनुभूयेत्यर्थः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः, तिष्ठामि वसामि। सागरपक्षेपीदं विशेषणं योज्यं स्वरसात्स्वः समुद्ररूपो यो रसो जलरूपस्तं तस्मात्तं प्राप्येत्यर्थः, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो यथासागरेऽनेकतरङ्गोत्पत्तिलयाभ्यामुत्पत्तिलयविकाराभावोऽचलस्थितिरपारत्वं च सर्वदैव स्थितं, तद्वन्मयि अनन्तजगदुत्पत्तिलये प्रतीयमानेपि ताभ्यां मयि तदभावः स्वस्थैर्यं च स्वात्मानुभवश्चानन्तत्वं च पारमार्थिकं स्थितमेवेति भावः ॥ २ ॥

इदानीं जन्मादिविकारेषु प्रतीयमानेषु सत्सु कामादिवृत्तिष्वपि प्रतीयमानासु स्वस्मिंस्तत्स्पर्शाभावात्पर्वतदृष्टान्तेनाच-

लत्वमनुभूय गर्जति ।

जन्मादयो वनचराः प्रवहन्तु कामं
घर्षन्तु कुम्भमभितो मयि वृत्तिनागाः ।
अस्मिन्युगे परयुगे च युगान्तरे वा
तिष्ठामि निश्चलतया गिरिराजतुल्यः ॥ ३ ॥

जन्मादय इति । गिरिराज इव यथा पर्वतराजे श्रेष्ठपर्वते हिमाचलादौ वनचरा वनेऽरण्ये चरा गमनवन्तो भक्षणवन्तश्च सिंहहरिणादयः कामं स्वेच्छया प्रवहन्तु प्राप्नुवन्तु किञ्च वृत्ति-नागा वृत्तय इव चलायमाना नागा गजाः कुम्भं कटमभितः सर्वतः कामं यथेच्छं घर्षन्तु कण्डूयन्तु अस्मिन्युगे वर्तमानयुगे युगपरिमितकाले परयुगे च परमन्यत्पूर्वमत्र ग्राह्यं, युगे युगप-रिमिते काले च पुनर्युगान्तरे वाऽन्यद्युगं युगान्तरन्तस्मिन्वा भविष्यद्युगेपीत्यर्थः, तथापि वनचरसञ्चारेण वृद्धिरूपं विकारं कुम्भघर्षणने ह्रासरूपं च विकारमप्राप्य गिरिराजः पर्वतश्रेष्ठो हिमाचलादिर्निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठति वर्तते तथा तद्व-न्मयि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि वनचरा वने सम्भजनीये विष-यिजनसेव्ये देहे चरन्ति तिष्ठन्तीति वनचरास्ते जन्मादयो 'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति यास्क-पठिताः षड्विकाराः कामं यथेच्छं प्रवहन्तु प्राप्ता भवन्तु किञ्च वृत्तिनागा वृत्तयोऽन्तःकरणस्य वृत्तयः कामक्रोधाद्यास्ता एव नागा गजास्त इवाऽभितः सर्वतः कुम्भं गजस्य कुम्भरूप-मंशमिव स्वांशं विषयं घर्षन्तु संयोजयन्तु अस्मिन्वर्तमाने युगे युगपरिमिते काल उपलक्षणमेतत्कल्पादिरूपे कालांश इत्यर्थः, परयुगे च परमन्यद्गतमत्र ग्राह्यं, युगे युगपरिमितः

कालस्तस्मिन्भूतकल्पादिकाल इत्यर्थः, युगान्तरे वाऽन्ययुगं युगान्तरं तस्मिन्भविष्यत्कल्पादिकालांश इत्यर्थः, कालत्रयेपीति भावः, तथापि जन्मादिविकाररहितो विषयतद्वृत्तिसम्बन्धरहितश्च गिरिराजतुल्यो गिरिराजो महान्पर्वतो हिमाचलादिस्तेन तुल्यः सदृशो निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठामि वसामि यथा पर्वतं चालयितुमसमर्था वनचराः कुम्भघर्षणपरा गजाश्च तथा मामपि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मरूपं स्थिरब्रह्मरूपाच्चालयितुं जन्मादिवृत्त्यादिरूपा विकारा विषया अपि न समर्था इति भावः ॥ ३ ॥

इदानीमगस्त्यचरितसदृशचरित्रवर्णनेन स्वस्मिन्नगस्त्यत्वं सम्भाव्य गर्जति।

नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य
विन्ध्यस्य मूर्धनि पदं विनिधाय सम्यक्।
इष्टां दिशं प्रतिगतः पुनरागतो न
स्वच्छन्दमेव विहरामि तदस्म्यगस्त्यः ॥ ४ ॥

नीचैरिति। यथाऽगस्त्योऽगस्त्यनामा मुनिर्नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य नीचैरधो निपातितः स्वागमनेन स्वनमस्कारार्थं पातितो विमोहो विशेषो मोहो दिग्भ्रमः सूर्याच्छादनेन यस्माज्जनानां स तथोक्तः स चासौ महीधरः पर्वतस्तस्य विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नो गिरेर्मूर्धनि शीर्षे सम्यग्दृढं पुनरुत्थानं न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, पदं पादं विनिधाय संस्थाप्येष्टां गन्तुमीप्सितां दिशं दक्षिणदिशं प्रति प्रतिगतो यातः प्रतिष्ठित इति यावत् स पुनर्भूयो नागतो नायातः काशीं प्रतीति शेषः, किन्तु तत्रैव दक्षिणस्यां दिशि स्वच्छन्दमेव

स्वेच्छयैव विहरति क्रीडति व्याप्नोतीत्यर्थः, इयमाख्यायिका काशीखण्डे प्रसिद्धा, तथाऽहमपि प्रत्यगभिन्नः परमात्माहं च नीचैः स्वात्मतोऽधःक्षेत्रे निपातितो यो विमोहो विपरीतज्ञानं प्रपञ्चनिर्वाहकज्ञानमित्यर्थः, यद्वा विमोहो मूलाज्ञानमेव मह्याः क्षेत्रस्य धरन्धारकमत एव विन्ध्यस्य विध्यति स्वात्मानं सदैकरूपमपि भिनत्तीति विन्ध्य आत्मभेदनिमित्तभूत इत्यर्थः, कार्यकारणरूपोभयविधमपि मोहं क्षेत्रं कृत्वेति भावः, तस्य मूर्धनि शिरसि पदं कल्पितांशं जगत्कारणत्वाधिष्ठानत्वादिरूपमंशं विनिधाय संस्थाप्य सम्यग्दृढं यथा पुनरात्मनि सम्बद्धो न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, इष्टां सुखरूपत्वादीप्सितां प्रियामित्यर्थः, दिशं दिशति प्रकाशयति सामान्यरूपेण जगदिति दिगात्माचितिस्तां प्रतिगतः प्राप्तः सन्निति यावत् पुनर्भूयः कार्यकारणसन्घातरूपे प्रपञ्चे नागतो न प्राप्तस्तत्रात्मसुख एव स्वच्छन्दमेव स्वेच्छयैव विहरामि क्रीडामि तत्तस्माद्धेतोरहमहम्पदलक्ष्यार्थः, प्रत्यगात्माऽगस्त्योऽगं ज्ञानं विना न गच्छति निवृत्तं न भवति तदगमज्ञानं तत्कार्यमन्तःकरणं वा स्त्यायति खण्डयतीति अगस्त्यः स्वशरणागतमुमुक्षुजनाज्ञाननाशकोऽस्मि भवामि ॥४॥

ननु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरमि'त्यादि, 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'तिश्रुतिभ्यां स्वर्गसुखस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्तत्प्रापकज्योतिष्टोमादिकर्मणैवाहं कृतार्थः स्यां किं वैराग्यादिप्रयाससाध्येन ज्ञानेनेत्याशङ्क्य स्वर्गेपि बहुविधंदुःखं दर्शयितुं गर्जति ।

दृष्टो मयाद्य विगलद्वदनप्रसादः
कांश्चित्तृतीयपदतः पतितः पृथिव्याम् ।

तन्मे मतिः समुदियाय परावरज्ञा
स्वर्गस्तु हन्त नरकादपि दुर्विपाकः ॥ ५ ॥

दृष्ट इति। हे शिष्य अद्य वर्तमानरात्रौ मया विचारवन्दन्तः-करणवता कश्चित्कोपि स्वर्गी विगलद्वदनप्रसादो विगलन्विनश्यमानो वदनस्य मुखस्य प्रसादः प्रसन्नता यस्य स तथाभूतः सन् तृतीयपदतो लोकत्रये तृतीयं यत्पदं स्थानं तस्मात्स्वर्गात्पृथिव्यां भूमौ पतितः स्खलितो दृष्टोऽवलोकितस्ततः किमित्यत आह तदिति, तत्तस्मात्कारणात्स्वर्गपातावलोकनान्मे मम परावरज्ञा परः स्वर्गोऽवरो मृत्युलोकस्तौ जानातीति सा तथोक्ता मतिर्निश्चयरूपा वृत्तिः समुदियायोत्पन्ना बभूव तस्यां मतौ किं निश्चितं तदाह स्वर्गस्त्विति हन्तेति खेदे मन्मतौ स्वर्गस्मरणादिना खेद एव जायत इति भावः, स्वर्गस्तु मृत्युलोकादुत्कृष्टसुखरूपत्वेन वर्णितोपि स्वर्गो नाकलोको नरकादपि पापफलभूतबहुदुःखप्रदान्नरकादपि दुर्विपाको दुष्टकर्मणां विपाकः फलभूत इति निश्चितम्, अयं भावः—स्वर्गे सत्त्वगुणाधिक्येन प्रापञ्चिकज्ञानाधिक्यात्तेन च न्यूनाधिकबुद्धिसत्त्वे सति स्वान्योत्कर्षावलोकनेनेर्ष्याजनितदुःखस्य विद्यमानतयाऽन्यपतनदर्शनेन च स्वपतनानुमानेन स्वपातस्मृतिजन्यदुःखस्यापि विद्यमानतयापि स्वस्मिंश्चोत्कृष्टसुखलाभेन किञ्चिद्दुःखासहस्वभावे च जाते पातजन्यदुःखबहुत्वप्रतीतेश्चोच्चपदप्राप्त्यनन्तरं निकृष्टपदप्राप्तिजन्यदुःखस्यापि सत्वाच्च सर्वतोपि दुःखरूपत्वं स्वर्गस्यातः पापस्य दुःखफलकत्वप्रसिद्धेर्बहुपापफलं स्वर्गः, नरके तु मौढ्यजन्यसुखस्य विद्यमानत्वात्तत्र च दुःखानुभवेन पश्चात्तापे पुण्यकर्मवासनोत्पत्तेश्च किञ्चित्पापफलत्वं नरकस्येति नरकादपि बहुतरपापफलत्वं स्वर्गस्येति निश्चितमिति भावः ॥ ५ ॥

अत एव स्वर्गप्राप्तेरपि मृत्युलोकादिस्वस्थानलोकप्राप्तिरेव श्रेयसीति सूचयन्गर्जति ।

आरुह्य तुङ्गपदवीं पतितादनार्या-
न्नारूढ एव हि वरं प्रकृतौ स्थितो यः ।
अङ्गानि हंत किल तस्य न चूर्णितानि
खेदो न चेतसि न वा परिहासपीडा ॥ ६ ॥

आरुह्येति । हे शिष्य तुङ्गपदवीं तुङ्गोच्चा या पदवी स्थितिस्तमारुह्य प्राप्य पतितात्ततो भ्रष्टादत एव तद्रक्षणबुद्धिहीनत्वादनार्यान्नीचादनारूढ एवोच्चपदमप्राप्त एव वरः श्रेष्ठो श्रेयः कुत इत्यत आह प्रकृतावित्ति, हि यस्मात्कारणाद्यः श्रेष्ठपुरुषः प्रकृतौ स्वर्गप्राप्तिकारणभूते मर्त्यलोकेऽन्यत्रोच्चपदप्राप्तिकारणभूते नीचपदे च स्थितो वर्तमानोऽस्ति अतः श्रेष्ठ इत्यर्थः, उच्चपदे उच्चपदप्राप्तिसाधनाऽसम्भवात्तद्भोगेन ततः पतनहेतुत्त्वाच्च नीचपदे तूच्चपदप्राप्तिसाधनसम्भवाच्च तत्र स्थितस्यैव श्रेष्ठत्वमिति भावः, तत उच्चपदात्पतने च दुःखाधिक्यं दर्शयितुं नीचपदे स्थितस्य त्रिविधदुःखाभावं दर्शयान्गर्जति अङ्गानीति, हन्तेति कोमलामन्त्रणे हे शिष्य तस्य नीचस्थानस्थितस्याऽङ्गानि अवयवा न चूर्णितानि न भग्नानि किलेति निश्चये किंच तस्य नीचस्थानस्थितस्य चेतसि अन्तःकरणे खेद उच्चपदवियोगजन्यं दुःखं न विद्यते किंच तस्य परिहासपीडा लोकैः कृतो यः परिहास उपहासस्तज्जन्या पीडा दुःखमपि न वा नैव विद्यतेऽतो नीचपदस्थस्य श्रैष्ठ्यमुच्चपदस्थादिति वर्णितमिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं हठयोगाभ्यासेन नाडीं प्रविश्य चिरजीवितसिद्ध्या

कृतकृत्यं मन्यमानं लक्ष्यीकृत्यं तत्रापि दोषं दर्शयन्गर्जति।

नाडीं प्रविश्य यदि जीवति भीतभीतः
प्रान्ते च खादति मृतिश्चिरजीवनं किम्।
देहस्वभावरहितः परमात्मभावे
तिष्ठन्मृतिं जयति चेच्चिरजीविनन्तत॥ ७॥

नाडीमिति। हे हठिंस्त्वमन्यो वा त्वादृशः कोऽपि नाडीं सुषुम्णां प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा सुषुम्णामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्येत्यर्थः, भीतभीतो भीता मृत्युतो भयं प्राप्ताः स्वल्पभया इत्यर्थः, स्वरक्षणसाधनेष्वप्रवृत्तेरल्पभयत्वमिति भावः, तेभ्योऽपि योऽति भीतः स्वरक्षणाय तत्साधनभूतनाडीप्रविष्टत्वाद्यदि यर्हि जीवति कियत्कालं मृत्युरहितस्तिष्ठति तथापि प्रान्त आयुषोन्तेऽवसाने समाध्यन्ते वा मृतिर्मृत्युः खादति च भक्षयेव चिरजीव्यभिमानिनं विनाशयसेवेत्यर्थः, तत्तादृशं चिरजीवनं चिरकालं जीवनं किं न किमपीत्यर्थः, किं तु तच्चिरमरणमेव नाडीप्रविष्टत्वेन धर्मकामार्थानुपयोगान्मरणभीत्या च नाडीप्रवेशलक्षणेन हेतुनाऽज्ञानित्वस्यानुमेयत्वाज्ज्ञानसाधनानुपयोगित्वाच्चाजन्मतो मरणान्तं रोगिजीवनस्य मरणतुल्यत्वान्मरणवत्त्वमिव तादृशचिरजीवनस्य चिरमरणत्वमेव सिद्धमिति भावः, ननु तर्हि योगेन चिरजीवनं साध्यमित्युक्तेः कोऽभिप्रायः कथं च दत्तगोरक्षादिभिश्चिरजीवनं संपादितमित्याशङ्क्याह। देहेति, हे हठिन्देहस्वभावरहितो देहे शरीरे स्वस्यात्मनो यो भावः सत्ताऽऽरोपिता स तत आत्मनि संयोज्यानन्तरमात्मनि स्वपदवाच्ये देहस्य यो भावः सद्रूपता तेन रहितः सन् परमात्मभावे परमः कार्यकारणातीतस्तस्यात्मनो भावे सत्त्वे

आत्मपरात्मनोः सत्त्वैक्यानुभव इत्यर्थः, तिष्ठन्वर्तमानः सन् मृतिं मरणं जयति वशीकरोति चेद्यदि तर्हि तज्जीवनं चिरजीवनं चिरकालं जीवनं ज्ञेयमात्मज्ञानपूर्वं दत्तादिभिश्चिरजीवनं सम्पादितं तस्य च मुक्तिरूपत्वात्सफलत्वमिति ज्ञानपूर्वस्य जीवनस्य ज्ञानदार्ढ्योपयोगितया तस्यैव साध्यत्वं प्रतिपादितं तत्र तत्र योगशास्त्रेऽतस्तस्मिंश्च ज्ञाने सति मोक्षसिद्ध्या मरणनिवृत्तौ च तदनुपयोग इति भावः ॥ ७ ॥

ननु 'ज्ञानात्सिद्धिमवाप्नुयादि'त्यादिषु ज्ञानस्य सिद्धिफलकत्वप्रतिपादनात्सा सिद्धिस्तु योगेनैव सिद्ध्यति अतो योगस्यैव मुक्तिहेतुरूपज्ञानत्वमतस्तेनैवाहं कृतार्थः किं जीवब्रह्मैक्यज्ञानेन वेदान्तप्रतिपाद्येन तत्प्रतिपादकेन च वेदान्तशास्त्रेण वा किमित्याशङ्क्य वेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानं विना नित्यसिद्धिरूपात्मस्थितिर्न स्याद्योगसिद्धेस्तु तात्कालिकत्वान्न परमपुरुषार्थतेत्याशयेन समाधत्ते ।

आलोकितानि च मतानि मुनीश्वराणा-
मालोकिताश्च बहवो बहुसिद्धमार्गाः ।
अद्यापि तं मलिनभावमपास्य दूरं
सिद्धिस्तु किं न यदि सिध्यति नित्यसिद्धः ॥ ८ ॥

आलोडितानीति । हे शिष्य मुनीश्वराणां मुनयो मननवन्तस्तेषामीश्वराः स्वामिनस्तेषु श्रेष्ठा इत्यर्थः, तेषां मतानि संमतानि तत्प्रणीतशास्त्राणीत्यर्थः, आलोकितानि विचारितानि सन्ति मयेत्यध्याहार्यम्, आलोडितानीति पाठे स एवार्थः, च पुनर्बहवोऽपरिमिता बहुसिद्धमार्गाश्च बहवोऽनन्ताः सिद्धाः कपिलप्रभृतयस्तेषां मार्गा मतानि तत्प्रणीतशास्त्राण्यपीत्यर्थः,

आलोकिता विचारिताः सन्ति तर्हि तद्विचारेण भवद्भिः किं निश्चितं तत्राहाद्यापीति, तं सर्वलोकप्रत्यक्षं मलिनभावं मलिनं रागादिभिः कलुषीकृतमन्तःकरणं तस्य भावः सत्त्वं, यद्वा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मनि मलिनानित्याशुद्धाबुद्धजीवोऽविद्यादिभिः संपादितस्तस्य भावः सत्त्वं तं दूरं दूरदेशमपास्य निषेध्य दूरीकृत्येत्यर्थः, नित्यसिद्धो नित्यं सर्वदैव सिद्धो वर्तमानः सन्यदि यर्हि न सिध्यति न मुच्यते तर्हि तदा स योगाभ्यासी सिद्धः किं सिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः, योगेन तात्कालिकमुक्तिप्रतीतावपि तत्र प्रपञ्चबीजाज्ञानस्य विद्यमानत्वाद्यतो वेदान्तजन्यजीवब्रह्मैक्यप्रपञ्चासत्तासत्त्वज्ञानं विना नित्यमुक्तिर्नेति सर्वशास्त्रविचारेण मया निश्चितमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं स्वान्तःकरणस्य चितिलयेन प्रपञ्चाभानात्स्वस्य चेष्टारहितत्वेन लक्ष्यं परिपूर्णत्वमन्येषां तत्र रुच्युत्पादनाय क्षयवृद्धिहीनत्वं च दर्शयन्स्वस्मिन्स्वयमपि लक्ष्यीकृत्य गर्जति ।

अङ्गं प्रसार्य पतितः खलु चित्स्वरूपे
निद्रालुतां गत इति प्रविनष्टचेष्टः ।
विन्ध्यस्य योजनशतायतिका शिलेव
नैव ह्रसामि न च वृद्धिमुपैमि पूर्णः ॥ ९ ॥

अङ्गमिति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽङ्गं मत्स्वरूपं चिदाभासस्वरूपमित्यर्थः, प्रसार्य प्रसृतं कृत्वा ब्रह्मरूपत्वं संपाद्येत्यर्थः, चित्स्वरूपे चिच्चेतनं स्वरूपमसाधारणरूपं यस्य तस्मिन्प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि पतित एकीभूतोऽस्मि अतो निद्रालुतां निद्रास्वभावं गतः प्राप्त इति हेतोः प्रविनष्टचेष्टः प्रकर्षेण विनष्टा विलीना चेष्टा अन्तःकरणबाह्यकरणव्यापारा

यस्य स तथोक्तोऽस्मि भवामि, ननु भवता प्रतज्ञाभानरूप-निद्रालुत्वे चिदाभासस्य ब्रह्मत्वसंपादनं च समस्तकरणव्यापारनाशे चापि संपादिते सति किं फलं प्राप्तमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तद्दर्शयति विन्ध्यस्येति, विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य योजनशतायतिका योजनानि क्रोशचतुष्कानि तेषां शतानि अपरिमितशतानि तावदायतिका विस्तीर्णा शिलेव यथा शिला न ह्रसति क्षीणा भवति न च नैव वृद्धिं पुष्टिमुपैति प्राप्नोति तथाऽहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा नैव नापि ह्रसामि क्षयरूपं परिणामं प्राप्नोति च पुनर्न नैव वृद्धिं पुष्टिरूपं विकारमुपैमि प्राप्नोमि अतः पूर्णो ब्रह्मरूपेण व्यापको भवामि वृद्धिक्षयादिविकाराभावेन परिपूर्णब्रह्मरूपत्वं स्वस्मिन्ननुभूयमानमेव फलमिति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं स्वस्य कृतकृत्यत्वं रूपकेण निरूपयन्गर्जति ।

परिलसति पिता मे सर्वलोकस्य राजा
धृतिमतिबलहेतुर्यौवनं मे नवीनम् ।
इयमपि च सुबुद्धिः काचिदूढा वराङ्गी ।
सुखमधिकमतः किं मत्परो नास्ति धन्यः ॥ १० ॥

परिलसतीति । मे मम चिदाभासस्य पिता पातीति पिता सच्चिदानन्ददानेन पालकत्वात्स्वस्य तत उत्पन्नत्वाच्च पितृपदेन परमात्माऽत्र ग्राह्यः स सर्वलोकस्य सर्वः समस्तो लोको लोक्यते दृश्यत इति लोको दृश्यं तस्य राजा रञ्जकः प्रकाशक इत्यर्थः, परिलसति परितः सर्वत्र लसति साक्षात्प्रकाशत इत्यर्थः, तथा मे मम चिदाभासस्य धृतिमतिबलहेतुः धृतिरात्मधारणा, इन्द्रियादिक्षोभेनाक्षोभरूपं धैर्यं वा, मतिः

शास्त्रार्थानां मननं, बलमात्मप्राप्तिसाधनेषूत्साहस्तेषां हेतुः कारणभूतं यौवनमात्मानात्मनोर्विवेचनं मिश्रणामिश्रणार्थद्वयवतो युधातोः करणे ल्युटि युवनमितिरूपं ततश्च स्वार्थेऽणि च यौवनं तेन चामिश्रणेन विवेचनमत्र ग्राह्यं तन्नवीनं प्रौढमस्ति नवीनपदमत्र जीर्णत्वमात्रव्यावर्त्तकं न तु कोमलत्वपरम्, अपि चान्यदपीयं कूटस्थसहितचिदाभासस्य मम दृश्यत्वेन प्रत्यक्षा काचिदनिर्वचनीया सुबुद्धिः सुखरूपत्वात्सु शोभना बुद्धिर्जीवब्रह्मैक्यविषयिणी निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्वराङ्गी वरं श्रेष्ठं सर्वेषां ब्रह्मादीनां पूज्यत्वादङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता स्व्यूढा परिणीताऽतोऽस्मात्सुखादधिकमुत्कृष्टमन्यत्सुखं शर्म किमस्ति न किमपीत्यर्थः, इदमेवाधिकमिति भावः, यत एतादृशसुखवानस्मि ततो मत्परो मत्तः परोन्यो धन्यः सुकृती नास्ति न विद्यतेऽहमेव सुखीत्यर्थः, ॥१०॥

ननु तर्हि भवतां कृतकृत्यत्वात्सर्वव्यवहारसाधनभूतदेहधारणे प्रयोजनाभावेन न तदाश्रयो युक्त इत्याशङ्क्य देहव्यापृतिप्रयोजनाभावेपि स्वात्मसुखप्राप्त्या कृतकृत्यत्वात्प्रारब्धभोगमात्रोपयोगितया देहधारणं युक्तमेवेत्याशयेन गर्जति।

समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः
क्षणसुखकणतृष्णातन्तुमन्तर्विमुच्य।
निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था
वयमिह कलयामः कालमालम्ब्य देहम् ॥ ११ ॥

समरसेति। हे शिष्य समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः समः सामान्यरूपेण सर्वदैकरूपो रसः सुखं यत्र 'रसो वै स' इति श्रुतेस्तत्तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य चिन्ता चिन्तनं समर-

णमित्यर्थः, तेन योऽनन्तो नाशरहितः सन्तोषोऽलम्बुद्धिर्निरङ्कुशा तृप्तिरित्यर्थः, स विद्यते येषु ते तथोक्ता वयमस्मदादय आत्मसाक्षात्कारवन्तः समरसपदलब्ध्येति वा पाठः, तदा समरसपदस्य लब्ध्या प्राप्त्येति व्याख्येयं, क्षणसुखकणतृष्णातन्तुं क्षणं क्षणकालपरिच्छिन्नं यत्सुखं वैषयिकं क्षणिकसुखमित्यर्थः, तस्य ये कणा लवास्तेषां तृष्णा सैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुरिव तन्तुस्तं सुच्छेदत्वं सूचितं ज्ञानिभिस्तृष्णाया अज्ञानिनां तु चटकादिवन्निर्बलत्वेन दृढबन्धनहेतुत्वं च तन्तुपदेनेति भावः, यद्वा ज्ञानिषु तस्याः सूक्ष्मत्वेन तन्तुसादृश्यमन्तरन्तःकरणे वर्तमानं विमुच्य परिच्छिद्य निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था निजमात्मरूपं यत्सुखं शर्म तस्य निधानं पात्रं ब्रह्म द्रव्यपूर्णं भाण्डमिव स्वसुखपूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः, तस्य विद्या ज्ञानं सैव राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनो मम सिंहासनमास्यते स्थीयतेऽस्मिन्नित्यासनं हिंसति नाशयति आत्मज्ञानमिति सिंहो मोहस्तन्नाशेन तस्य मोहसिंहस्यासनं चर्मेव विद्याया मोहकार्यत्वात्सिंहासनत्वं तत्र स्था वर्त्तमानाः सन्त इह व्यवहारे देहं शरीरमालम्ब्याश्रित्य कालं कलयामोऽतिक्रामयामोऽस्माकं देहधारणं न कर्मजननेन देहान्तरप्राप्तये किन्तु प्रारब्धभोगायैव केवलमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु तर्हीन्द्रादिपदं प्राप्तानां भवतां च शरीरधारणे समे सति भवतां तेभ्यः कोतिशय इत्याशङ्क्य तेषु तत्तत्पदभ्रंशस्य विद्यमानत्वादस्माकं गुरुपदं प्राप्तानां ततो भ्रंशाभावो विशेष इत्याशयेन गर्जति ।

कति कति न हि जीवा देवराजादयोमी
पदपतनहताशाः संसृतौ संसरन्ति ।

गुरुपदमवलंब्य ब्रह्मविद्यातरिस्था
अधिगतपरपारास्ते वयं धन्यधन्याः ॥ १२ ॥

कति कतीति । हे शिष्य देवराजादयो देवा विबुधास्तेषां राजा स्वामीन्द्रो 'राजाहःसखिभ्यः टजि'ति टचू, स आदिर्मुख्यो येषां ते तथोक्ता जीवाः प्राणिनः पदपतनहताशाः पदात्स्थानाद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन हता नष्टाऽऽशा विषयतृष्णा येषां ते तथोक्ताः सन्तः सबीजनाशोत्र न तु निर्बीजनाशो ग्राह्यः, कति कति कियन्तः कियन्तः संसृतौ संसारे न संसरन्ति न जन्ममरणादिरूपं संसारमनुभवन्ति सर्वेप्यनुभवन्तीत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वशास्त्रेषु इन्द्रादिपदानामनित्यत्वमित्यर्थः, तस्मादिन्द्रादीनां तत्तत्पदभ्रंशरूपो मृत्युरस्तीति भावः, ये तु प्रसिद्धा गुरुपदं गुरोर्दैशिकस्य पदमङ्घ्रिं, यद्वा गुरु श्रेष्ठं यत्पदं स्वरूपं तदनन्तत्वादवलम्ब्याश्रित्य ब्रह्मविद्यातरिस्था ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानं सैव तरिस्तरणिस्तस्मिन्स्था स्थिता उक्तलक्षणास्ते वयमस्मदादयोऽधिगतपरपारा अधिगतः प्राप्तः परः संसारसमुद्रस्य परोऽन्यः संसारास्पृष्टो ब्रह्मलक्षणो यैस्ते तथोक्ता अतो धन्यधन्या धन्येभ्य इन्द्रादिपदं प्राप्तेभ्यः कृतकृत्यंमन्येभ्य इत्यर्थः, धन्याः प्राप्तप्राप्यत्वात्कृतकृत्याः स्मो भवाम इति क्रियाऽध्याहार्या, शरीरधारणे समे सत्यप्युभयत्र तेषु पदभ्रंशपूर्वं जन्ममरणमस्मासु तन्नेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वात्मनि व्योमसागरमेरूपमा तत्र तत्र शास्त्रेषु दत्ता तामसहमानस्तेषु न्यूनत्वं दर्शयन्गर्जति ।

व्योम व्योमचरैर्न लिप्तमपि यत्तत्सर्वदानीरसं

क्षीराब्धिः सरसोपि वृद्धिमधिकां लब्ध्वा पुनर्मुञ्चति ।
हेमाद्रिर्जनको मुदामपि मुदां नैवाश्रयो नीरसो
न क्षीणो न च नैव मोदरहितोऽहं तत्तुला नास्ति मे ॥१३॥

व्योमेति । हे शिष्य व्योमाकाशं व्योमचरैर्व्योम्नि आकाशे चरन्ति गच्छन्ति ते व्योमचरा मेघसूर्यधूलिपक्ष्यादयस्तैर्न लिप्तमपि न लेपं प्राप्तं यद्यपि अतोऽनेन धर्मेणात्मन्युपमीक्रुते यद्यपि तथापि यद्यतः कारणात्तत्तो हेतोर्नोपमा भवति कुत इत्यत आह सर्वदेति, सर्वदा सर्वकालं नीरसं रसः सुखं तन्निर्गतं निवृत्तं यस्मात्तथोक्तं स्वात्मा तु 'रसो वै स' इति श्रुतेः सुखरूपोऽतस्तत्र तस्योपमाऽनुचितेति भावः, किञ्च क्षीराब्धिः क्षीरस्य दुग्धस्याब्धिः समुद्रः सरसोपि रसो जलं तेन सहितो यद्यपि अस्ति तथापि यद्यतः कारणादधिकामुत्कृष्टां प्रलये नित्यदा च चन्द्रोदये वृद्धिं वृद्धिरूपपरिणामं लब्ध्वा प्राप्य पुनर्भूयस्तां मुञ्चति विसृजति तत्ततो हेतोरात्मनि तदुपमाप्ययुक्तैवेति न ह्रासवृद्धिपरिणामरहितात्मनि तदुपमोचितेति भावः, तर्हि वृद्धिक्षयविकाररहितो मेरुरेवानन्दकारकत्वादात्मन्युपमानमस्तु तत्राह हेमाद्रिरिति, हेमाद्रिर्हेम्नः सुवर्णस्याद्रिः पर्वतो मेरुः स मुदां हर्षाणां जनकोपि अन्येषां हर्षोत्पादकोपि आत्मन्युपमा न स भवति कुत इत्यत आह मुदामिति, यद्यस्मात्कारणान्मुदां हर्षाणामाश्रय आधारो नैव भवति जडत्वात्तस्येत्यर्थः, अतः सर्वप्रीत्युपलक्षितसर्वसुखाश्रयभूते स्वतः सुखरूपे चात्मनि स नैवोपमानं भवतीति भावः, किञ्चाहं ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा नीरसो रसः सुखं तद्रहितो न भवामि किन्तु सरस एव भवामि किं चाहमात्मा क्षीणः क्षयविकारवान्न च नैवास्मि किन्तु सर्व

दैकरूपत्वान्नित्य एवास्मि किञ्च मोदरहितश्च मोदेनानन्देन रहितो हीनोपि नैवास्मि किन्तु सुखरूप एवास्मि तत्ततो हेतोर्मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य तुलोपमाऽऽकाशादीनां नास्ति न विद्यत आत्मनो निरुपमस्य व्योमक्षीरसमुद्रमेरूणां न सम्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि केनाशयेनात्मन्याकाशोपमा शास्त्रेषु दत्तेत्याशङ्क्य रक्तपीतादिगुणानाश्रयेण जलादिभिरनार्द्रत्वेन च प्रतीयमाननीलत्वानाश्रयेणापि च सादृश्यादित्याशयेन गर्जति ।

सायं प्रातरनेकरङ्गमपि तन्नानेकरङ्गाश्रयं
यान्त्यायान्ति पयांसि तत्र न पयोरेखापि दृष्टा क्वचित् ।
सज्ज्ञानेन मया विगाह्य तदहो दृष्टं नभो निर्मलम्
नीलं नीलमिति प्रथैव नभसो मिथ्या नभोनीलिमा ॥ १४ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले प्रातरुषःकाले नभ आकाशमनेकरङ्गमपि अनेके बहवो नीलपीतरक्तादयो रङ्गा रञ्जयन्ति स्वसंसृष्टं वस्त्रादीति ते तथोक्ता यस्मिन्नाकाशे तथाभूतं प्रतीयमानमपि मूढदृष्ट्या तदाकाशं विवेकिदृष्ट्याऽनेकरङ्गाश्रयमनेके बहवो ये रङ्गा नीलपीतादिरञ्जकद्रव्याणि तेषामाश्रयमाधारभूतं न भवति तेन च धर्मेण रक्तश्वेतश्यामरूपरजःसत्त्वतमोगुणाधारत्वेन मूढानां प्रतीयमानोपि वस्तुतो विवेकिदृष्ट्या गुणानां पृथगसत्त्वात्तदाधारत्वाभावेनाकाशेनोपमीयत इति भावः, किञ्च तत्राकाशे पयांसि जलानि मेघद्वारा यान्ति गच्छन्ति आयान्ति आगच्छन्ति च तथापि क्वचित्कुत्रापि व्योमभागे पयोरेखा जलरेखा नापि नैव दृष्टाऽवलोकिताऽनेन जलास्पृष्टत्वधर्मेण वैषयिकसुखोत्पातविनाशे प्रतीयमानेपि वस्तुत आत्मनि तद-

सत्त्वात्तेन तदुत्पत्तिलयेन चास्पृष्टत्वादात्मनि गगनोपमत्वं प्रतिपादितमिति भावः, किञ्च सज्ज्ञानेनाकाशज्ञानवता मया ज्ञानिना तल्लोके नीलकटाहाकृति प्रतीयमानं नभ आकाशं विगाह्याविश्य निर्मलं नीलगुणरहितं दृष्टमवलोकितं तस्य च लोके नीलं नीलमिति श्याममित्येवं नभस आकाशस्य प्रथैव प्रख्यातिरेव केवलं न तु तत्र वास्तवं तत् तदुक्तमेव स्पष्टमाह मिथ्येति, नभोनीलिमा नभस आकाशस्य नीलिमा नैल्यं मिथ्या मृषास्ति अनेनापि धर्मेणात्मनि साकारत्वाज्ञानवत्त्वप्रतीतौ सत्यामपि लोकदृष्ट्या, विवेकिदृष्ट्या तस्य तत्राभावादाकाशोपमोक्तेति ज्ञातव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं दृष्टान्तेनैवात्मज्ञानाज्ञानयोः फलं दर्शयन्गर्जति ।

रूप्ये रूप्यमतिः कृता कृतधिया रङ्गे पुनर्दुर्धिया
सत्यं द्वावपि संस्थितौ निजधिया स्वे निश्चये निश्चले ।
एकस्यैव दरिद्रता व्यपगता तस्थौ द्वितीयस्तथा
सञ्जाते क्रयविक्रयव्ययविधौ व्यक्तो विशेषस्तयोः ॥ १५ ॥

रूप्य इति । मार्गे क्वचिद्रूप्यं रङ्गं च पतितं तस्मिन्मार्गे गच्छतोर्द्वयोर्मध्य एकेन कृतधिया विवेकिना पुरुषेण रूप्ये रजते, यद्वा-इदं रङ्गं रूप्यं वेति विचार्य रूप्ये रङ्गभ्रान्तिं त्यक्त्वा रूप्य एवेदं रूप्यमिति कृता धीर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्येन स तथोक्तस्तेन रूप्ये रजते रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता पुनर्भूयश्च दुर्धिया दुष्टाऽविवेकिनी धीर्मतिर्यस्य स तथोक्तो भ्रान्तबुद्धिरित्यर्थः, तेन रङ्गे[1] कार्ष्णायसे रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता ततश्चोभाभ्यामुभयमपि गृहीत्वा द्वावपि उभा-

१ त्रपुनि ।

वपि निश्चले स्थिरे स्वे स्वकीये निश्चये निर्णये निजधिया स्वस्वबुद्ध्या 'समौ निर्णयनिश्चयावि'त्यमरः, संस्थितौ स्थितिं कृतवन्तावेतत्सत्यं यथार्थमेव तथापि उभयबुद्धिगृहीतस्य, द्रव्यस्य क्रयविक्रयव्ययविधौ क्रयोऽन्यस्मान्मूल्यदानेन ग्रहणं विक्रयश्च स्वेन मूल्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै समर्पणं, व्ययश्च दानोपभोगस्तन्निमित्तं दानं तेषां विधिर्व्यापारस्तस्मिन्नुसञ्जाते सति प्राप्ते सति दरिद्रता दैन्यमेकस्यैव रूप्ये रूप्यनिश्चयेन तदङ्गीकर्तुरेव व्यपगता निवृत्ता, द्वितीयो रङ्गे रूप्यनिश्चयं कृत्वा तदङ्गीकारवान्तथा यथा पूर्वं दरिद्री तथा तस्थौ स्थितवानयं तयोर्विशेषो भेदो व्यक्तः प्रकटो जायत इति शेषः, अयमभिप्रायः—रूप्ये रूप्यमतिरिवात्मन्यात्ममतिः, कृतधीरिव ज्ञानी, दरिद्रत्वव्यपगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखापगमः, ज्ञानस्यान्यतो ग्रहणं क्रय इव, तन्मूल्यदानमिव गुरुसेवादिकं, विक्रय इवान्येषां जिज्ञासूनां ज्ञानार्पणम्, अन्यतो मूल्यग्रहणमिव जिज्ञासुभ्यः स्वसेवाङ्गीरः, व्यय इव—सेवादिनिरपेक्षं दानमिवान्येषां ज्ञानप्राप्तये ग्रन्थादिरचनं ग्रन्थवाचकत्वं च, भोगोपयोगिव्यय इव स्वज्ञानदार्ढ्याय ज्ञानसंवादः, रङ्गे रूप्यमतिरिवानात्मन्यात्मबुद्धिः, दुर्धीरिवाज्ञानी, दारिद्र्यानिगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखानिवृत्तिः, क्रयविक्रयव्ययपदैश्चात्र स्वमतज्ञानस्यान्यतो ग्रहणमन्यस्मै समर्पणमात्मनस्तद्दार्ढ्याय विचारणं च क्रमेण ग्राह्याणि विधिपदेनात्र प्रसङ्गो ग्राह्यस्तत्र च ज्ञान्यज्ञानिनोर्विशेषः स्फुटो भवतीति यथायथमूह्यमिति ॥ १५ ॥

ननु भवति संसारस्य विद्यमानत्वाद्विक्षेपोऽपि भवत्येव तथा सति विक्षेपानिवृत्तेरेव शास्त्रेषु मोक्षशब्दार्थत्वेन प्रतिपादनान्मोक्षः कथं सम्भाव्य इत्याशङ्क्य तस्याबाधकत्वेन स्वमहत्त्वसूचकत्वेन

चानुकूलत्वं दर्शयन्नन्योक्त्या गर्जति ।

निम्ना नूनमुदन्वतः स्थितिरियं कल्लोलिनी चेत्कृता
विक्षिप्तेन कुतश्चिदागतवता विन्ध्याटवीवायुना ।
तत्किं नायमपां निधिः किमथवा स्थानादसौ चालितः
किन्तु प्रत्युत तादृशोपि महिमा विख्यापितो वारिधेः ॥१६॥

निम्नेति । उदन्वत उदकपूर्णसमुद्रस्येयं सर्वप्रत्यक्षा स्थितिः स्थानं प्रतिष्ठेत्यर्थः, निम्ना गम्भीराऽस्ति नूनमयं निश्चय एव, किञ्च सा कुतश्चित्कस्माच्चिद्देशादागतवताऽऽगच्छता विक्षिप्तेन कम्पाद्युपलक्षितेन विन्ध्याटवीवायुना विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य सम्बन्धिनी याऽटव्यरण्यं तस्य कम्पनाद्युपलक्षितेन वायुना पवनेन चेद्यदि कल्लोलिनी महोर्मिमती कृता सम्पादिता तत्तर्हि अयं प्रकृतोऽपां जलानां निधी राशिर्जलधिरित्यर्थः, न किं नास्ति किमस्त्येवेत्यर्थः, अथवा यद्वाऽसौ समुद्रः स्थानात्स्वस्थितिदेशाच्चालितस्ततोन्यत्र कृतः किं किमु नैवास्थाने कृत इत्यर्थः, ननु तर्हि किं कृतं तेनेत्यत आह किं त्विति, किं तु किमपि तादृशोपि एकदेशागतवायुकृतविक्षेपेऽपि समुद्रत्वविनाशरहितस्वस्थानस्थिरस्थितिरूपोपि वारिधेः समुद्रस्य महिमा महत्त्वं विख्यापितः प्रकाशितोऽहो मया चालितोपि न नष्टो न च चलायमानोपि जातः समुद्रोऽतो महानयं ज्ञेय इत्येवं महत्त्वमस्य लोके प्रकाशितम्, अयं ध्वन्यर्थोत्र- उदन्वत्सदृशस्यानन्दपूर्णस्यात्मनो गम्भीराऽज्ञानविक्षेपादिभिरालोडितुमशक्याऽतो गम्भीरा स्थितिः सा विन्ध्यसदृशजाड्यविपरीतकर्तृत्वाभ्यां मोहोत्र ग्राह्यस्तत्र चाटवीसदृशी भयहेतुभूता द्वैतप्रतीतिस्तत्र चैकदेशस्थो व्यष्टिसंसारस्तत उत्पन्नो वा-

युसदृशश्चञ्चलत्वकारणभूतो विक्षेपोऽत्र ग्राह्यस्तेन संसारनिर्वाहकारणभूतेन विक्षेपेण शोकमोहजरामृत्युक्षुधापिपासादिषडूर्मिमती कल्लोलिनीव कृता यद्यपि तथापि समुद्रे समुद्रत्वमिवात्मन्यात्मत्वमेव स्थितं न तु तन्नाशितं, किञ्च समुद्रस्य स्वस्थानाचालनमिवात्मनः स्थितेरात्मचालनाभावोऽत्र सूचितो ज्ञेयः, तेन विक्षेपेण चात्मनि तन्नाशाभावात्तच्चालनाभावाच्च यन्महत्त्वं तत्प्रकटीकृतमहो एतादृशमात्मनो महत्त्वं समस्तसंसारव्यापृतौ विद्यमानायामपि आत्मत्वं स्वप्रतिष्ठत्वं च न व्याहतमित्येवं प्रकाशितमिति ॥ १६ ॥

इदानीं परिणामोपादानत्वपक्षमात्मनि परित्यज्य विवर्त्तोपादानत्वपक्षो ग्राह्य इति ध्वनयन्गर्जति ।

माधुर्यं च पयस्त्वमाश्रितवता तुच्छे दधित्वाम्लते
रूपे संप्रति बिभ्रता तु पयसा सर्वं यशो हारितम् ।
ग्रैवेयत्वमथाङ्गदत्वमथ च क्षुद्रत्वमक्षुद्रतां
पर्यायैर्भजतः स्वभामजहतो हेम्नस्तु नास्ति क्षतिः ॥ १७ ॥

माधुर्यं चेति । हे शिष्य माधुर्यं मधुरो मिष्टस्तस्य भावो माधुर्यं पयस्त्वं च पयसः पय इति नाम्नो भावः पयस्त्वं मिष्टत्वरूपस्य पयोनाम्नश्च सत्त्वमित्यर्थः, आश्रितवता धृतवता पयसा दुग्धेन संप्रतीदानीं तुच्छे सात्त्विकानादृते दधित्वाम्लते दध्नो भावो दधित्वं दधिनामसत्त्वमित्यर्थः, अम्लता चाम्लरसरूपत्वं च ते एते द्वे रूपे स्वभावौ दधिभावव्यक्तिकाले बिभ्रताऽङ्गीकुर्वता सता तेन पयसा सर्वं समस्तं यशः कीर्तिर्हारितं नाशितं । हेम्नस्तु तुपदेन पयसः सुवर्णस्य महदन्तरं सूचितं, तदेव विशदयति हेम्नः सुवर्णस्य ग्रैवेयत्वं ग्रीवायाः कण्ठस्येदं ग्रैवेयं रुचकं तस्य भावस्तत्त्वं

रुचकरूपत्वमित्यर्थः, अथानन्तरमङ्गदत्वं बाहुभूषणरूपत्वम्, अथानन्तरं क्षुद्रतां क्षुद्रं तुच्छं तस्य भावः स्वरूपं लघुत्वमित्यर्थः, अक्षुद्रतां च न क्षुद्रं लघु तस्य भावस्तत्ता तां गुरुत्वमपीत्यर्थः, पर्यायैः क्रमैर्भजतः सेवमानस्य स्वभां स्वस्य प्रभा कान्तिस्तामजहतो न परित्यजतः क्षतिर्हानिर्नास्ति न विद्यते, अयमभिप्रायः—पयसो दधित्वपरिणामवद्ब्रह्मणो जगत्परिणामत्वाङ्गीकारे दधित्वात्पुनः पयस्त्वाभाव इव जीवस्य पुनर्ब्रह्मभावानापत्त्या मोक्षाभावप्रसङ्गः स्याद्ब्रह्मानित्यत्वं च स्यादतो नाङ्गीकार्यः परिणामपक्षः, सुवर्णस्यानेकभूषणाकारे प्रतीयमाने वास्तवसुवर्णत्वे विद्यमानेऽलङ्कारलयेन सुवर्णे सुवर्णत्वमिव जगज्जीवलये तत्स्थितौ वा ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं न व्याहतमित्यतः परिणामवादाद्विवर्त्तवाद एव श्रेयानतः स एव ग्राह्य इति ध्वनिः ॥ १७ ॥

ननु विवर्त्तवादपक्षस्यैव निर्दोषत्वेन ग्राह्यत्वे कुतः परिणामवादादिषु चातुर्यं विशिष्टं मन्यते लोक इत्याशङ्क्य मूढप्रतीत्या तदस्ति न तु विवेकिदृष्ट्येति दर्शयन्गर्जति ।

न हि न हि चतुरास्ते यैर्न बुद्धं विशुद्धं
न हि न हि कृतिनस्ते ये न पारं प्रयाताः ।
न हि न हि तु कुलीना यैर्न तत्त्वं विविक्तं
न हि न हि मुनयस्ते यैर्धृता लोभवार्ता ॥ १८ ॥

न हि न हीति । ते परिणामवादिनश्चतुरा बुद्धिमन्तो न हि न हि न भवन्तीत्येवं निश्चय एव, कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामवादिभिर्विशुद्धं परिणामविकारहीनं चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म न बुद्धं न ज्ञातं यथावन्न ज्ञातं किन्तु तेषां तद्भ्रान्तमेव ज्ञानमित्याशयः, ननु तर्हि ते कुतः स्वात्मानं कृतकृत्यं मन्यन्त

इत्याशङ्क्य तदपि तेषां मौढ्यविलसितमेवेति सूचयन्गर्जति न हि न हीति, ते परिणामादिवादिनः कृतिनः कृतं कर्मास्ति येषां ते तथोक्ताः कृतकृत्या इत्यर्थः, न हि न हि नैव सन्ति कुत इत्यत आह य इति, ये परिणामादिवादिनः पारं संसारसमुद्रस्यान्तं ब्रह्म न प्रयाता न प्राप्ता अतो वेदान्तश्रवणादिकर्मणां तेष्ववशिष्टत्वान्न तेषां कृतकृत्यत्वमिति भावः, ननु तर्हि तेषां कुलीनत्वजन्यसुखेनैव कृतार्थतास्तु किं संसारसमुद्रपारप्राप्तिप्रयासेनेत्याशङ्क्य तदपि तेषां नास्तीत्याशयेन गर्जति न हि नहीति, ते परिणामादिवादिनः कुलीनास्तु कुलीना अपि न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभिस्तत्त्वमनारोपितमात्मवस्तु न विविक्तमारोपितादनात्मरूपात्पृथक्कृत्य न ज्ञातमतो न कुलीना इत्यर्थः, कुः पृथिवी यथा बीजानामावापस्थानं तथा ब्रह्मैवात्र संसारबीजभूताज्ञानावापस्थानत्वेन कुपदार्थो ग्राह्यस्तत्र लीनत्वं तत्परिणामादिवादिनां नास्तीत्यतस्तज्जन्यं सुखमपि तेषां नास्तीति कुलीनत्वाभिमान एव केवलं तेषां व्यर्थ इति भावः, ननु तर्हि तेषां मुनित्वं कथं लोकैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तेषु तल्लक्षणाभावात्तदप्यज्ञानविजृम्भितमेवेत्याशयेन गर्जति न हि न हीति, ते परिणामादिवादिनो मुनयो मननवन्तो न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभिर्लोभवार्ता लोभस्य विषयभोगेच्छाया द्वैतत्यागभयात्परिणामादिवादस्य वार्ता वृत्तान्तो धृताङ्गीकृता, मननवत्सु च यथार्थब्रह्मज्ञानेन विषयसुखेच्छाभावाद्ब्रह्मसुखपरिपूर्णत्वाच्च द्वैतारुच्या परिणामादिवादानङ्गीकार एव योग्योऽतः परिणामादिवादिषु मुनित्वप्रतीतिरज्ञानविलसितमेव ज्ञेयमिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कस्य चित्पक्षस्यापि गृहीतिरहङ्कारे सति सम्भवति तस्य तु प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यत्यन्ताभावात्तत्रवास्थ्यानेच्छोस्तं विलापयितु तं प्रार्थयन्गर्जति ।

हेहंकृते तव न कृत्यमिहास्ति किञ्चि-
ल्लीना भव स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे ।
चेतस्त्वमेहि परमं स्वसुखाब्धिमन्तः
सोढुं न शक्नुम इमास्तव दुष्टवृत्तीः ॥ १९ ॥

हेऽहंकृते इति । हे अहङ्कृते हे अहङ्कार तव त इह स्वयंप्रकाशे मयि, यद्वा मुमुक्षोर्मम मोक्षसाधनभूते ज्ञाने जातेऽत्र कृत्यं कार्यमवशिष्टमिति शेषः, किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यतेऽतस्त्वं भवती–अचलप्रतिष्ठे न चला चलायमाना केनापि कारणेन प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्य प्रत्यगात्मनो यो महिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिँल्लीना तदाकारत्वसंपादनेन नष्टा भव ब्रह्माकारत्वं प्राप्नुहीत्यर्थः, ननु मम कोऽपराधो 'मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरि'ति श्रुत्या 'मन एवे'ति स्मृत्या च तत्र तत्र शास्त्रेषु च मनस एव बन्धनकारित्वप्रतिपादनादहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मपदाहंपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद्ब्रह्मज्ञाने च बाधासामानाधिकरण्येनोपयोगादहङ्कारस्य लयप्रार्थनं मनसि विद्यमाने व्यर्थमेव ज्ञात्वा तदेव मनः प्रार्थयन्गर्जति चेत इति, हे चेतो हे चित्त त्वं परमं श्रेष्ठमन्तस्त्वय्येवान्तरे स्वसुखाब्धि स्वमात्मरूपं यत्सुखं शर्म तस्याब्धि समुद्रमानन्दसमुद्रमित्यर्थः, एहि प्राप्नुहि कुतो मय्युदासीनस्त्वमिदानीं यतो मां नाशयितुमिच्छसीत्यत आह सोढुमिति, हे चेत इमा एतास्तव ते दुष्टवृत्तीर्दुष्टा विषय-

विदूषिता या वृत्तयः कामक्रोधाद्या वयं सोढुं क्षन्तुं न शक्नुमः समर्था न भवामो मनसो विषयविदूषितत्वेनाऽहङ्कारस्यापि बन्धकत्वं तस्यैव निर्मलत्वेन चाहङ्कारस्य मुक्तिहेतुत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

ननु मनसि विषयोत्पत्तिः स्वाभाविक्येवेति तद्द्वाराऽऽत्मन्यपि मनःसम्बन्धेन विषयाणामपि सम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्यात्मनि न वास्तवविकारसम्बन्धस्तथापि मनःकृततत्सम्बन्धे प्रतीयमाने तन्निवारणायोपायं प्रदर्शयन्नाह ।

आयान्ति नैव सुत तत्र मनोविकारा
आयान्ति चेदिह विचारय जोषमास्यम् ।
त्वं चापि मन्दमिह सञ्चर मुञ्च मोहं
सोहम्पदे सुखनिधौ यदि ते मनीषा ॥ २० ॥

आयान्तीति । हे सुत हे शिष्य तत्रात्मनि मनोविकारा मनसोऽन्तःकरणस्य विकाराः कामादयो विकारा नैवायान्ति नैव प्राप्नुवन्ति आत्मनो निर्विकारत्वाद्विकारप्रसक्तिरात्मनि नैव सम्भाव्येति भावः, तथापि चेद्यदि आयान्ति प्राप्नुवन्ति तर्हि जोषं तूष्णीं निर्विकारं यथा भवति तथाऽऽस्यं स्थेयम, आत्मनि विकारप्रतीतौ प्रारब्धभोगमात्रेण तन्निवृत्तिसिद्धेस्तावत्कालं तूष्णीं स्थीयतामिति भावः, विचारादार्ढ्येन तत्प्राप्तौ सत्यां त्वं विचारय विवेकं कुरु विवेके कृते सति ते विकारा मनस्येव प्रतीयन्ते नात्मनीति भावः, अपि चान्यदपि त्वं च त्वमपीह विकाररूपे मनसि मन्दं स्वल्पं यथा भवति तथा संचर प्रविश कांचित्कचित्प्रारब्धमात्रोपभोगो यथा स्यात्तथोत्तरं क्रियमाणं नोत्पद्येत यथा तथा मनसा सह वर्तितव्यमिति भावः,

नन्वात्मनः पृथग्मनः प्रतीतावपि तद्विस्मृत्या मनस्यात्मतादात्म्यं जायते पुनः पुनरिति चेत्तत्राह मुञ्चेति, हे शिष्य मोहमज्ञानं मुञ्च त्यज मोहत्यागः कुतः कार्य इत्यत आह सोहमिति, यदि यर्हि ते तव सुखनिधौ सुखस्यानन्दस्य निधिः समुद्र इव सुखपूर्णमित्यर्थः, तस्मिन्सोहंपदे स तत्पदलक्ष्यः परमात्माऽहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा च तयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मैक्यं भागलक्षणया लक्षितं यत्पदं चिन्मात्रस्वरूपं तस्मिन्मनीषा मनस इच्छाऽस्ति तर्हि मदुपदिष्टं कुरु अन्यथा मा कुरु मोहत्यागाद्युपायैर्विना जीवब्रह्मैक्यानुभवः साक्षान्न स्याद्विति भावः ॥ २० ॥

इदानीमिन्द्रियचौरेभ्यः स्वात्मधनरक्षणाय स्वात्मनि जागृतिं विधातुं गर्जति ।

तीव्रं तमः समय एष निशीथनामा
देशोपि चौरबहुलः शिथिला च भित्तिः ।
इत्थं स्थिते निजधनं प्रति सावधानो
जागर्त्ति चेद्गृहपतिर्विफला हि चौराः ॥ २१ ॥

तीव्रमित्याद्यन्योक्त्या । हे शिष्य तमोऽन्धकारस्तीव्रं नाबिडं गाढमित्यर्थः, अस्तीत्यध्याहार्यं विद्यते, किं चैषः प्रत्यक्षो वर्त्तमानः समयः कालो निशीथनामा निशीथोऽर्धरात्र इत्येवं नाम यस्य स तथोक्तोऽस्ति विद्यते, किंच देशोपि अयं स्ववासस्थानभूतो देशः स्थानमपि चौरबहुलश्चौरा बहुला बहवो यस्मिन्स तथोक्तः, यद्वा चौरैस्तस्करैर्बहुलो मलिनोऽस्ति, किंच भित्तिश्च कुड्यमपि शिथिलाऽऽर्द्राऽस्ति अदृढा इत्यर्थः, इत्थमेव स्थिते वर्त्तमाने सति गृहस्य गेहस्य पतिः स्वामी निजधनं प्रति

निजं स्वीयं यद्धनं द्रव्यं तत्प्रति तन्निमित्तमित्यर्थः, तस्मै वा, चतुर्थी-पक्षे स्वधनं रक्षितुमित्यर्थः, सावधानोऽवधानेन सहितः सावधानोऽनलस इत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्यं, चेद्यदि जागर्ति न निद्राति तर्हि चौरास्तस्करा विफला निष्फला निष्फलप्रयत्ना इत्यर्थः, भवन्ति, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वेषामिति लौकिकार्थः, ध्वन्यर्थस्तु तमोऽज्ञानं तीव्रं निविडं गाढमित्यर्थः, विना ज्ञानमनिवार्यमिति भावः, अस्ति एष प्रत्यक्षो वर्तमान इत्यर्थः, समयः कालो निशीथनामा 'या निशा सर्वभूताना'मित्यत्र सर्वजीवजागृत्युपलक्षिता लोकव्यवहाररूपा ज्ञानिनां रात्रिर्ग्राह्यात्र तत्र चात्यन्तविक्षेपो निशीथपदेन ग्राह्यः, अस्ति, किञ्च देशोऽपि दिश्यतेऽनेनेति देशो व्यावहारिकं ज्ञानं तदपि चौरबहुलो ज्ञानद्रव्यापहारकत्वाच्चौरा इवेन्द्रियाणि तैर्बहुलो व्याप्तोऽस्ति, किञ्च भित्तिश्च कुड्यं तत्सदृशी ज्ञानस्वरूपधनरक्षणाय साधिता यमनियमादिसाधनसंपत्तिः समाध्यन्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकादिरूपा च श्रवणादिरूपाप्यत्र भित्तिपदेन ग्राह्या सा शिथिलाऽदृढाऽस्ति, इत्थमेव स्थिते वर्तमाने सति गृहपतिर्गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियते गृहं शरीरं तस्य पतिः पालको जीवः, यद्वा गृह्यन्ते विषया यैस्ते गृहा इन्द्रियाणि तेषां पतिः पालको जीव एव, ग्रहपतिरिति पाठेऽपि स एवार्थः, निजधनं प्रति निजं स्वमात्मरूपं यद्धनं धिनोति तर्पयति सर्वं जगदिति धनं द्रव्यं सुखरूपं, यद्वा धनवत्प्रियमात्मस्वरूपं प्रति तदर्थमित्यर्थः, सावधानोऽनलसः सञ्जागर्ति न निद्राति चेद्यदि तर्हि चौराश्चौरसादृश्यादात्मधनापहारकाणीन्द्रियाणि विफला निष्फला भवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु इति ध्वनिः ॥ २१ ॥

इदानीं मनोनिग्रहाभावे सतीन्द्रियनिग्रहो व्यर्थ इति रूपकेण सूचयन्गर्जति ।

भूपालकैर्निशितशास्त्रधरैरुदारै-
र्दुष्टं मृगं शमयितुं मृगया विधेया ।
दुष्टो मृगो न निहतो निहतास्तदन्ये-
व्यर्थस्य तत्क्षितिपतेर्वद कः प्रभावः ॥ २२ ॥

भूपालकैरिति । लौकिकार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णधाराणि यानि शास्त्राणि स्वार्थेण् आयुधानि तेषां धरा धारकास्तैरुदारैर्भूपालकैर्भुवो भूमेः पालकैः पालनकर्तृभी राजभिरित्यर्थः, दुष्टं हिंस्रं व्याघ्रादिकं मृगं मृगयति अवलोकयति भक्षितुं जीवानिति मृगस्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृगा यान्ति प्राप्नुवन्ति यया सा मृगयाऽऽखेटकं विधेया कर्त्तव्येति धर्मशास्त्रे कथितं सत्यं, तथापि येन राज्ञा दुष्टो मृगो दुष्टो हिंस्रो मृगो व्याघ्रादिर्न निहतो न मारितः, किंच तदन्ये ततो व्याघ्रादेरन्ये भिन्ना अहिंस्राः शशादयो दीना इत्यर्थः, निहता हिंसिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः भूपालनाम्नस्तात्पर्यं यस्मात्स तथोक्तस्तस्य भुवः पालकत्वाभावात्प्रत्युत बहुप्राणिहिंसया तद्घातकत्वाच्चेति भावः, तत्क्षितिपतेस्तस्य प्राणिघातकस्य क्षितिपते राज्ञो राजापदेशस्येत्यर्थः, प्रभावः प्रतापः कः कीदृशः सिद्ध एतत्त्वं वद कथय-प्रकृतार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णानि अज्ञानतत्कार्यभेदने शक्तानि यानि शास्त्राणि उपदेशकवाक्यानि तत्त्वमस्यादीनीत्यर्थः, तेषां तदर्थस्य धरा धारकास्तैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां जीवब्रह्मैक्यरूपस्यार्थस्य च धारणावद्भिरित्यर्थः, उदारैरुदारताऽत्रान्येषु जिज्ञासुषु ज्ञानदानं तद्वद्भिर्भूपालकैर्भवत्यस्या जीव इति भूः क्षेत्रं तस्या बुध्यादिरूपायाः क्षेत्रशब्द-

वाच्याया जीवोत्पत्तिनिमित्तभूताया: पालका: पालनकर्त्तार: साधिष्ठान बुद्धिस्थचिदाभासा अत्र ग्राह्या:, ते स्वात्मसत्त्वारोपेण क्षेत्रपालकास्तैर्दुष्टं विषयवासनाभिर्दूषितं मृगं मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनस्तं, यद्वा विषयान्मृगयतीति मृगो मनस्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृग्यन्ते भुज्यन्त इति मृगा विषयाते यान्ति प्राप्नुवन्ति अनया सा मृगया विषयप्राप्तिसाधनभूता द्रव्योपार्जनादिव्यापृति: सा विधेया कार्येति लौकिकशास्त्रेषु कथितं तत्सत्यं। यद्वा मृगया हिंसाप्रधाना वनजन्तुवधरूपा क्रिया तत्साद‍ृश्यात्संसारनाशसाधनभूता जीवत्वनाशसाधनभूता च साधनचतुष्टयसम्पादनपूर्विका वेदान्तश्रवणादिरूपा व्यापृतिर्विधेया कर्त्तव्येति वेदान्तशास्त्रे कथितं तत्सत्यं, तथापि तया येन जीवेन दुष्ट: संसारोत्पादनेन दु:खप्रदत्वाद्विषयवासनाविदूषितत्वाच्च दुष्टो मृगो मनो न निहतो न नाशित:, किंच तदन्ये ततो मनोरूपाद्दुष्टमृगादन्ये भिन्नाश्चक्षुरादयो निहता अवरोधेन नाशिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थो मोक्षरूपो यस्मात्स तथोक्तस्तस्य मनोनाशाभावान्मोक्षार्थहीनस्येत्यर्थ:, तत्क्षितिपतेस्ताद‍ृशेन्द्रियावरोधपरस्य क्षेत्रपालजीवस्य प्रभाव: प्रताप: क: कीद‍ृश इति पृच्छामि तत्त्वं वद कथय ॥ २२ ॥

ननु तर्हि मनोनाशस्य क उपाय इत्याशङ्कायां तं दर्शयन्गर्जति ।

इष्टे नष्टे नश्वरे त्यक्तभोग:
सञ्जातालंप्रत्ययो वीतराग: ।
तां तां कक्षां स्वैरमभ्येति सूक्ष्मां
यां यामन्ये साधका: साधयन्ति ॥ २३ ॥

इष्ट इति। इष्टे प्रीतिविषये नश्वरे नाशवति नष्टे सति नाशं प्राप्ते सति तत्र मिथ्यात्वनिश्चयेन संजातालंप्रत्ययः सञ्जातो दृढोत्पन्नोऽलंप्रत्ययस्तृप्तिनिश्चयो यस्य स तथाभूत सन् वीतरागो वीतो निवृत्तो रागः स्नेहो यस्मात्स तथाविधो यो भवति स तां तां कक्षां मोक्षद्वारभूतामवस्थां भूमिमित्यर्थः, सूक्ष्मां मनोवागगोचरां स्वैरं स्वेच्छयाऽनायासेनैवेत्यर्थः, अभ्येति प्राप्नोति तां कामित्यत आहान्ये मन्दवैराग्या साधका मोक्षसाधनरता यां यां मोक्षभूतां स्थितिं साधयन्ति यतन्ते तीव्रवैराग्यमेव मुख्योपायो मनोलयकारणभूतज्ञानदार्ढ्ये नान्य इत्याशयः ॥२३॥

ननु तर्हि तीव्रवैराग्याभावे सति कुतो मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादौ प्रवर्त्तमाना दृश्यत इत्याशङ्क्य ते सविचारा यदि भवन्ति तर्हि क्रमेण मुक्तिभाजो भवन्त्येवान्यथा प्रवर्त्तमाना यदि स्युस्तर्हि तेषां संसारनिवृत्तिर्न स्यात्प्रत्युत विपरीताचरणेनानर्थ एव स्यादिति दर्शयन्गर्जति ।

हृदि यदि सविचारास्तर्हि सम्यक्प्रचारा
गतिमनुगतिभाजः केवलं दुःखभाजः ।
परिकलय यदन्धैर्नीयमाना इवान्धा
युगपदपि समेता अन्धकूपे पतन्ति ॥ २४ ॥

हृदीति । हे शिष्य हृद्यन्तःकरणे यदि यर्हि सविचारा विचारेण सह वर्तन्त इति सविचारा विवेकिनो भवन्ति तर्हि तदा ते सम्यक्प्रचाराः सम्यगुत्तमः प्रचारो येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, किञ्च गतिं गम्यते प्राप्यते फलमनया सा गतिराचारस्तमनु अन्येषामाचारं लक्ष्यीकृत्य गतिमाचारं भजन्ति सेवन्ते ते तथोक्तास्ते केवलमत्यन्तं दुःखभाजो दुःखं क्लेशं भ-

जन्ति सेवन्ते ते तथाभूता भवन्ति गतानुगतिकास्तु केवलं दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, हे शिष्य त्वं तान्गतानुगतिकान् यद्यस्मात्कारणाद्यथेत्यध्याहार्यम्, अन्धैश्चक्षुर्हीनैर्नीयमाना मार्गं प्राप्यमाणा अन्धाश्चक्षुर्हीनाः पुरुषा युगपदपि एकदैव समेताः समूहीभूताः सन्तोऽन्धकूपेऽन्धकारयुक्ते गम्भीरे कूपेऽन्धौ 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप'इत्यमरसिन्हः, पतन्ति पातं प्राप्नुवन्ति तथा तेऽविचारिणोऽन्धकूपसदृशे मोहे पतन्तीति परिकलय्य जानीहि ॥ २४ ॥

ननु अविचारेणापि श्रवणादौ प्रवृत्तानां विवेकिभिर्बोधिते सति तेषामपि सुगतिः स्यादित्याशङ्क्य तेषामज्ञानित्वेन विक्षेपबाहुल्याद्विक्षेपकारणभूतलौकिकशास्त्रजनवाक्यश्रवणे सति मदुपदिष्टार्थनाशेन निरर्थकत्वं स्यात्तत्रेति द्योतयन्स्वस्मिल्लौँकिकशास्त्रजनकृतमनेकविधमुपदेशं स्मरन्स्वस्य तत्रानादरं च स्मरन्नन्येषां मुमुक्षूणां तथा कर्त्तव्यतामुपदिशंश्च गर्जति ।

एकः प्राह पठेति मां तदितरः प्राहाट दूराटवी-
मन्यः प्राह समेधयाग्निमपरः प्राहार्कमालोकय ।
स्विष्टेप्सुं प्रति मां वचो गुरुजनैरुक्तं त्वमेवासि त-
त्स्विष्टाप्तेर्मम घूर्णितेपि नयने अन्धा न पश्यन्त्यमी ॥ २५ ॥

एक इति । एको धर्मशास्त्ररुचिमान्वेदशास्त्राणां सर्वधर्ममूलत्वाद्वेदाञ्छास्त्राणि च स्वकल्याणाय पठाधीहीत्येवं मां ब्रह्मविदं मत्वाह, तदितरस्ततः शास्त्राद्यध्यनोपदेशकादितरोऽन्यस्तीर्थसेवाद्यासक्तः कोपि पुरुषो दूराटवीं दूरे दूरदेशे याऽटव्यरण्यं धर्मारण्यादिकमुपलक्षणमेतत्कुरुक्षेत्रपुष्करादीनामट सञ्चरेत्येवं मां प्रति प्राह, किञ्चान्योऽपरोऽग्निहोत्रा-

दिनाग्न्युपासकः कोपि पुरुषो मीमांसकादिरग्निं वह्निं समेधायाश्रय श्रौतं स्मार्तं वाऽग्निं सेवस्वेत्यर्थः, एवं ब्रह्मविदं मां प्राह कथितवान्, अपरोअन्यः कश्चित्सूर्योपासकोऽर्कं सूर्यमालोकय पश्य चक्षुषः सूर्यविषयिणीं धारणां सम्पादयेत्यर्थः, इत्येव मां ब्रह्मविदं प्रत्याह कथितवान्, किञ्च गुरुजनैर्गुरवो-हितोपदेष्टारो दैशिका इत्यर्थः, तेषां जनैः समूहैर्गुरुजनमुखश्रुतत्वात्स्वानिश्चयदार्ढ्यमिति सूचनाय गुरुजनैरिति पदद्वयपाठो ज्ञेयः, स्विष्टेप्सुं मांत सु शोभनं यदिष्टं प्रियं मोक्षसुखमीप्सतीच्छति स तथोक्तस्तं मां प्रति मे तद्ब्रह्म त्वमेवासि तत्सकलजगत्कारणीभूतमायाशबलं साधिष्ठानं चैतन्यं त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नं साक्षिप्रत्यगात्मचैतन्यसहितं चैतन्यमेते उभे समस्तजगत्कारणमायातदवच्छिन्नचैतन्यदेहत्रयपरिच्छिन्नचैतन्याभ्यामविविक्तमभिन्नमेवेति असिपदे उभयोः पदयोः सामानाधिकरण्येनोपदिष्टं सद्भागत्यागेन तदेव लक्षितमुक्तं कथितमुपदिष्टमिति बहुगुरुजनमुखश्रुतत्वात्तेन स्विष्टाप्तेः सु शोभनं यदिष्टं प्रियं ब्रह्मात्मसुखं तस्याप्तिः प्राप्तिस्तस्याः सकाशान्मम मे ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवत इत्यर्थः, नयने नेत्रे घूर्णितेपि ब्रह्मसुखसाक्षात्कारेणानुपयुक्ते जाते अपि नयने अत्र नीयेते ब्रह्मसंसाराभ्यामिति व्युत्पत्त्या संसाराप्तिब्रह्मप्राप्तिसाधनभूताविचारविचारौ ग्राह्यौ, लोकप्रसिद्धनयनपक्षे घूर्णनं बाह्यसर्वदृश्यविमुखत्वेनान्तःप्रवृत्तिर्ग्राह्याऽपिशब्दस्याकारलोपो भागुरिमतेनाऽन्यथा 'ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यं' 'प्लुतप्रगृह्या' इति प्रकृतिवद्भावे सन्धेरसम्भवाद् अविचारविचारयोर्विघूर्णनपदेनानुपयुक्तत्वं तत्कर्तृभावे क्रमरहिता प्रवृत्तिः सर्वविषयाणामवास्तवत्वादन्तर्मुखतेति भावः, ते कर्मभूते अन्धाश्चक्षुर्हीना इव

ब्रह्मज्ञानरहिता अमी एते मम पठनाद्युपदेष्टारो न पश्यन्ति नावलोकयन्ति ॥ २५ ॥

ननु तर्हि तान्वादैर्जित्वा तेष्युपदेश्या भवद्भिरन्यथा तेषां मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याश्रद्धालुत्वात्तन्धत्वाच्च तेषां बोधो नैव स्यादिति तदुपेक्षैवोचितेत्याशयं प्रकटयन्गर्जति।

येषां वज्रदृढं कपोलमथवा जिह्वा वितस्त्यायता
ख्यात्यर्थं कलहाय पुस्तकपिशाचानां कथा तिष्ठतु।
मां पृच्छाऽच्छमते कथं विलसति ध्यानं कथं धारणा।
को भावः स्वरसेन केन विधिना चेतः परे लीयते ॥ २६ ॥

येषामिति। येषां लौकिकशास्त्राभ्यासवतां कपोलं गण्डो वज्रदृढं वज्रं कुलिशमिव दृढं गाढमस्ति अथवा यद्वा तेषामेव जिह्वा रसना वितस्त्यायता वितस्तिरराविस्तृतपरिमाणाऽऽयतादीर्घा लम्बायमानेत्यर्थः, अस्ति अत एव ख्यात्यर्थं ख्यातिर्लोकान्प्रति प्रकथनं सम्वाद इत्यर्थः, तदर्थं कलहाय कलहो वादस्तं कर्तुं पुस्तकपिशाचानां पुस्तकैरुपलक्षिता लोकदुःखप्रदत्वाल्लौकिकपण्डिताः पिशाचा इव तेषां कथा वार्त्ता तिष्ठतु अवसन्ना भवतु तर्हि त्वां किं प्रष्टव्यं तत्राह मामिति, हे अच्छमते अच्छा निर्मला मतिर्बुद्धिर्यस्य तस्य सम्बोधने हे निर्मलबुद्धे अनेन सम्बोधनेन निर्मलमतिभिरेवास्मात्प्रष्टव्यन्त एवास्माकमुपदेष्टव्या इति सूचितं, त्वं मां पृच्छाऽनुयोजय किं प्रष्टव्यमित्यत आह कथमिति, ध्यानं ब्रह्मणश्चिन्तनं कथं किंप्रकारकं विलसति स्थिरं प्रकाशते, किञ्च धारणा ब्रह्मणो धारणा कथं केन प्रकारेण साध्या, किञ्च स्वरसेन स्व आत्मस्वरूपो यो रस आनन्दस्तेन को भावः

किं स्वरूपं प्राप्यते, किञ्च केन कीदृशेन विधिना विधानेनाऽनुक्रमेणेत्यर्थः, चेतो मनः परे कार्यकारणातीत आत्मनि लीयते लीनं भवतीत्येवमादि मां पृच्छति पूर्वत्र योज्यम् ॥२६॥

इदानीं चित्तनिरोधाय प्रथमं जीवन्मुक्तिसुखेच्छावता वाचोनिरोधः सम्पाद्य इति सूचयन्स्वयमेव जिह्वां प्रार्थयमानो गर्जति ।

जिह्वे देवि गृहाण मौनमधुना भूयस्त्वया जल्पितं
प्रत्यग्वस्तुनि निष्ठिता यदि मतिस्तत्किं प्रलापास्तव ।
स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलग्ने हृदि
प्रायः कर्कशतां गतासि कुटिले तस्मान्न मे रोचसे ॥२६॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे इति हे जिह्वे देवि हे रसने त्वं वाग्रूपा देव्यसि अतो मम प्रार्थनीयासि अतोऽहं प्रार्थयामि त्वां त्वमधुनाद्य मौनं तूष्णींभावं गृहाणाङ्गीकुरु, कुतो मां मौनं कारयसि किञ्चित्कालं मत्कृतं वाग्व्यवहारं शृणु इत्याशङ्क्य पूर्वं बहु जल्पितं तत्कृतमपि तत्रेदानीं न ममेच्छेति सूचयन्गर्जति भूय इति, हे जिह्वे त्वया भवत्या पूर्वं भूयो बहु यथा तथा जल्पितं सम्भाषणं कृतमतो मौनमङ्गीकार्यमित्यर्थः, ननु त्वं पूर्वं मद्भाषणे रुचिमानास्थित इदानीं कुतो विरसतां प्राप्तस्तत्राह प्रत्यगिति, हे जिह्वे मम मतिर्बुद्धिर्यर्हि प्रत्यग्वस्तुनि प्रति अञ्चतीति प्रत्यक्सर्वानुस्यूतं निर्विकारं साक्षिचैतन्यं तदेव वस्तु सत्यस्वरूपं ब्रह्म तस्मिन् निष्ठिता निष्ठा सहजप्रीतिः सा संजाताऽस्याः सा निष्ठिता सहजप्रेमवती जातेत्यर्थः, तत्तत: कारणात्तव ते प्रलापाः 'प्रलापोनर्थकं वच' इत्यमरसिंहः, व्यर्थवचनानि किं किं प्रयोजना इदानीं न किमपि प्रयोज-

नमस्माकं तेष्विसर्थः, ननु प्रत्यग्वस्तुनिष्ठया तव को लाभो जातो येन मत्प्रलापे तव वैरस्यमित्याशङ्क्य गर्जति स्वच्छन्देति, हे जिह्वे स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलग्ने स्वच्छन्दं स्वेच्छया य उपरम उपरतिः स्वाभाविकाश्चित्तलय इत्यर्थः, तज्जन्यं तद्रूपं वा यदमृतं सुखं तस्याब्धिः समुद्र इवोपरमसुखपूर्णं ब्रह्म तस्य लहरीवाहंब्रह्मास्मीत्याकारा प्रमारूपा वृत्तिः सापि ब्रह्मसुखरूपैव तस्या लावण्यं सौन्दर्यं प्रीतिविषयत्वात्सुखरूपत्वं तस्मिल्लँग्नमासक्तं तस्मिन् ह्यन्तःकरणे सति त्वं भवती प्रायो बहु यथा स्यात्तथा कुटिला वक्रा दुःखकारणाभूतेत्यर्थः, अतः कर्कशतां कठिनत्वं गता प्राप्ताऽसि विभसे तस्मात्कारणान्मे मम ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवदन्तःकरणस्येत्यर्थः, न रोचसे प्रिया न भवसि अतस्त्वयेतः परं बहुभाषणं नैव कार्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं ब्रह्मानन्दसाक्षादनुभवे सति समस्तकर्मोपासनेषु तत्फलेषु चानादरो जायत इति सूचनाय सर्वत्र कर्मोपासनानां फलसिद्धिं दर्शयन्गर्जति ।

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमा
गाङ्गं वारि समस्तवारिनिचयाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः।
वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिरो वाराणसीमेदिनी
सर्वैव स्थितिरस्य मुक्तिपदवी दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ २८ ॥

सम्पूर्णमिति । परे कार्यकारणयोर्मिथ्यात्वात्तयोः परे ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्ये विभुत्वगुणविशिष्ट आत्मनि दृष्टे साक्षादनुभूते सति आत्मब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषस्य सम्पूर्णं समस्तं जगद्विश्वमेव नन्दनवनं नन्दयति सुख-

यति सर्वं जगदिति नन्दनं सुखरूपं ब्रह्म वनं सम्भजनं सेवनमित्यर्थः, वनधातोः सम्भजनार्थत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वजगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनाद्ब्राह्मणश्च—'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुत्या जगदानन्दयितृत्वप्रतिपादनाच्च समस्तजगति ब्रह्मविदां नन्दनब्रह्मप्रतीतेर्नन्दनवनत्वं समस्तजगतो ज्ञानिदृष्ट्येति नैकदेशस्थनन्दनवनप्राप्तये ज्ञानिनां कर्मोपासनाद्यपेक्षेति भावः, समस्तजगतो नन्दनवनत्वसम्पादनायैवोत्तरविशेषणानि योज्यानि सर्वेपि कल्पद्रुमा इत्यादीनि वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिर इत्यन्तानि, तद्यथा—ननु सम्पूर्णजगतो नन्दनवनत्वे स्वर्गस्थं नदनवनं कल्पवृक्षसमूहरूपमस्ति समस्तजगति तु तदभावान्न नन्दनवनत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्यात्रापि तत्सम्भावयन्गर्जति सर्वेपीति, अत्र जगन्नन्दनवने सर्वेपि समस्ता अपि ब्रह्मादिस्थावरान्ता देहाः 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यादिश्रुतिभिः समस्तदेहानां वृक्षत्वेन निरूपणाद्'ऊर्ध्वमूलमधः शाखमि'त्यादिस्मृत्या च तथात्वप्रतिपादनाच्च कल्प्यन्त इति कल्पाः कल्पिता इत्यर्थः, किञ्च तैर्यत्सुखादि फलं परस्परं प्राप्यते तस्यापि कल्पितत्वाविशेषात्कल्पितफलदातृत्वस्यापि तेषु सत्त्वाल्लोकेपि प्रसिद्धं कल्पवृक्षाणां कल्पितफलदातृत्वमतः कल्पद्रुमा एव सन्ति सर्वेषां देहानां कल्पद्रुमत्वे समस्तजगतो नन्दनवनत्वं सम्भाव्यमिति भावः, ननु प्रसिद्धस्वर्गस्थनन्दनवने परिखाभूता गङ्गास्तीति श्रूयते तत्रत्यप्राणिनां सर्वेषां गङ्गाजलस्यैव पानमस्ति तस्य चात्र समस्तजगत्यसम्भवान्न समस्तजगतो नन्दनवनत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य गङ्गास्वरूपाविदुषामिदं सर्वत्र गङ्गा नास्तीति भाषणं प्रलाप एव पुष्पदन्तेन शिवमहिमास्त्वप-

स्तोत्रे 'वियद्व्यापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिरि'त्यस्मिञ्श्लोके वियद्व्यापित्वब्रह्माण्डद्वीपावरकत्वेन गङ्गास्वरूपनिरूपणात्, श्रीमद्भागवते च वामनचरणाङ्गुष्ठकृतभेदेन ब्रह्माण्डबहिर्देशाद्गङ्गाया आगमनं ब्रह्माण्डे निरूपितमतश्च ब्रह्माण्डावरकगङ्गाजलस्यैव सर्वब्रह्माण्डे विद्यमानत्वेन सर्वजलानां गङ्गाजलत्वमिति द्योतयन्गर्जति गाङ्गमिति, समस्तवारिनिचयाः समस्ताः सर्वे ये वारिनिचया वारीणां जलानां निचयाः समूहा राशय इत्यर्थः, गाङ्गं गङ्गाया इदं गाङ्गं विष्णुपदीसम्बन्धीत्यर्थः, वारि जलमस्ति अतः सर्वत्र जलमात्रस्य गङ्गाजलत्वाद्ब्रह्मविदां सर्वदा गाङ्गजलपानसम्भवादपि सर्वजगतो नन्दनवनत्वमिति भावः, ननु गङ्गाजलकल्पतरुनन्दनवनानां प्राप्तिः पुण्यकर्मभिरेव जायते भवतु च पुण्यकर्मकर्तृत्वस्यास्माकं दृष्ट्यानवलोकनात्कुतस्तत्प्राप्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्य 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान' इत्यादिना तित्तिरिशाखायां ज्ञानिकृतसर्वलौकिककर्मणां यज्ञरूपके यज्ञाङ्गत्वेन प्रतिपादना'न्नान्योऽतोस्ति द्रष्टा, नान्योतोस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या कर्तृत्वबाधपूर्वं समस्तकर्मनिर्वाहे सत्यपि ज्ञानिनि तत्कृतलेपाभावाज्ज्ञानिकृतसर्वकर्मणां पुण्यकर्मत्वमेवेति सूचयन्गर्जति पुण्या इति, समस्ता लौकिकवैदिकाः सम्पूर्णा अपि क्रियाः कर्माणि पुण्या 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य बाधपूर्वं कृतत्वेनालेपकत्वात्पुण्याः पवित्राः सन्ति अतस्तासामेव फलमिदं समस्तजगतो नन्दनत्वं समस्तदृश्यपदार्थानां कल्पतरुत्वं समस्तजलानां च गङ्गाजलत्वं च तस्य च सर्वदा ज्ञानिनां सर्वत्रोपलब्धतोक्ता सा सम्भाव्येति भावः, ननु श्रुतिवाग्भिवैदिककर्माणि निर्वर्त्यन्ते संस्कृतशब्दैः पौराणिकमन्त्रैश्च पौ-

राणिककर्मनिर्वाहोऽपि दृश्यते केवलप्राकृतवाग्भिर्लौकिककर्मनिर्वाहश्च दृश्यते भवतां च मुखे कदाचिद्वेदवाक्कदाचिच्च पौराणिकी संस्कृता च वाक्प्रदृश्यते कदाचिदपि प्राकृतवागुच्चारोऽपि दृश्यतेऽतः समस्तकर्मणां कथं पुण्यकर्मत्वं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य भगवता 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यत्र त्रिगुणविषयवाङ्मात्रस्य वेदत्वप्रतिपादनाद्भगवता ब्रह्मणापि सृष्ट्युत्पादनसमये सर्वान्देवादिपतङ्गातान्सृष्ट्वा तेषु च स्वस्वव्यवहारज्ञानसाधनभूता वेदा अपि तस्मै तस्मै समर्पिता इति च पुराणेषूक्तत्वाच्च वेदशब्दस्य च ज्ञानवाचकत्वेन सर्ववाचां ज्ञानप्रतिपादकत्वाच्च सर्ववाग्जाते वेदत्वं विद्यतेऽतः सर्ववाचां ज्ञानिदृष्ट्या श्रुतिवाक्त्वमेवेति निरूपयन्गर्जति वाच इति, प्राकृतसंस्कृताः प्राकृताः प्राकृतजनानां तत्तद्देशीयाः संस्कृताश्च व्याकरणशुद्धा देवानां तत्सदृशानां मनुष्याणां चोच्चारिता वाचो वाण्यः समस्ता अपि श्रुतिगिरो वेदवाण्य एव सन्ति त्रिगुणविषयत्वाज्ज्ञानसाधनत्वाच्चेति तादृशवाचा निर्वाह्यानां समस्तक्रियाणामपि पुण्यकर्मत्वस्योक्तस्य सम्भावना कर्त्तव्येति भावः, ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रित्यादिना पुराणेषु काश्यां मरणेन मुक्तिप्राप्तेः श्रूयमाणत्वात्तत्र गमनं ज्ञानिनामप्यवश्यं कर्त्तुं युक्तमतो मास्तु स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतं ज्योतिष्टोमादिकं कर्म तेषां काशीवासस्त्ववश्यं सम्पाद्य एवेत्याशङ्क्यात्मन एव विश्वेश्वरत्वात्तस्य च ज्ञानिदृष्ट्या सर्वत्र विद्यमानत्वाज्ज्ञानिन एवात्मविश्वेश्वररूपत्वात्तत्कृतोपदेशस्य च संसारसमुद्रतारकत्वेन तारकत्वाज्ज्ञानिवासस्थाने तस्य सत्त्वाच्च सर्वत्र ज्ञानिवासेन मुमुक्षूणां मुक्तिसिद्धेर्ज्ञानिदृष्ट्या सर्वपृथिव्यां काशीत्वं सम्भावयन्गर्जति वाराणसीति, मेदिनी पृथिवी ब्रह्म-

विदां वाराणसी काश्यस्ति ज्ञानिनां सर्वत्र मुक्तिसिद्धेः सर्वत्रात्मरूपविश्वेश्वरदर्शनात्सर्वत्र तत्कृतोपदेशस्य तारकस्य विद्यमानत्वाच्च सर्वत्र काशीलक्षणत्वेन समस्तभूमेः काशीत्वं सम्भाव्यं तेन ज्ञानिनां नैकदेशे काश्यादौ गमनं मूढानामिवापेक्ष्यमिति भावः, ननु समाधिसुखस्य योगशास्त्र उत्कर्षश्रवणात्तस्यैव मुक्तित्वप्रतिपादनाच्च मुक्तिश्च ज्ञानिनामपीष्टाऽतो ज्ञानवतामपि समाधिः साध्य एवेत्याशङ्कात्मप्रतीतिरेव वेदान्ते समाधिशब्देन प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च विवेकिदृष्ट्या जाग्रदादिसर्वावस्थासु सत्त्वाज्ज्ञानिनां सर्वावस्थानां मुक्तत्वमिति सूचयन्गर्जति सर्वैवेति, अस्य साक्षात्कृतात्मनो ज्ञानिनामित्यर्थः, सर्वैव समस्तैव जाग्रदादिः स्थितिरवस्था मुक्तिपदवी मोक्षरूपा पदवी स्थितिरस्ति आत्मसत्त्वस्य जगन्मिथ्यात्वस्य च सर्वावस्थासु स्फुरणादिति भावः, केवलकर्मणैव प्राप्तस्य प्रसिद्धनन्दनवनस्य कांताचिद्विषयाणामप्राप्त्या कतिचिद्विषयेषु प्राप्तेषु तद्रक्षणादिचिन्तया च पुण्यक्षये तद्वियोगे सति दुःखप्रदत्वाच्च न नन्दनवनत्वं, काश्या अपि विना ज्ञानं ब्रह्मप्रकाशकत्वाभावात्काशते ब्रह्म यस्यामिति काशीशब्दार्थप्रतिपादनाच्च लोकप्रसिद्धकाश्यां तदर्थाभावे सति न काशीत्वं योगशास्त्रोक्तसमाधेरपि ब्रह्मसाक्षात्कारकारणीभूतज्ञानं विनाऽऽत्मसत्त्वजगदसत्त्वभानयोस्तत्राविद्यमानत्वात्प्रपञ्चबीजसत्त्वाच्च काचित्कत्वादपि न समाधित्वमतस्तेषु ज्ञानिनामादरो नैवास्तीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इदानीं लययोगाभ्यासिनं स्वलयाधिष्ठानं पृच्छमानो गर्जति।

ओतं प्रोतमिदं विचित्रमखिलं यस्मिञ्जगद्वर्त्तते

यत्रोदेति विलीयते पुनरिदं तोये तरङ्गादिवत् ।

तच्चेतो मयि लीयते प्रतिदिनं मय्येव तज्जायते
मह्यं तर्हि वदन्तु हे लयविदः सोहं तु लीये क नु ॥२९॥

ओतमिति । विचित्रमाश्चर्यरूपमनेकरूपमखिलं समस्तमिदं दृश्यमानं जगद्यस्मिन्मनसि ओतं पट ऊर्ध्वतन्तुरिव व्याप्तं प्रोतं च पटे तिर्यक्तन्तुरिव स्थितं सदा सर्वकालं स्थितिकाल इति यावद्वर्त्तते तिष्ठति, किञ्च यस्मिंश्चेतसि अभ्युदित उत्पन्ने सतीदं दृश्यमानं जगदभ्युदेति उत्पद्यते यस्मिंश्चेतसि सलये नाशेन सह वर्तमाने सति नष्टे सतीत्यर्थः, जगद्विश्वं लीयते लीनं भवति तज्जगदुत्पत्तिलयाधारभूतं चेतोऽन्तःकरणं प्रतिदिनं दिने दिन उपलक्षणमेतत्क्षणलवादेः क्षणे क्षणे लवे लव इत्यर्थः, मयि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि लीयते लीनं भवति पुनश्च तन्मनो मय्येव ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव जायत उत्पन्नं भवतीत्येवमनुभूयते, इत्थं स्थिते तर्हि तदा हे लयविदो लयं लययोगं विदन्ति जानन्ति ते तथोक्तास्तेषां संबोधने हे लयविदो लयंविदंमन्या भवन्तः स चित्तलयाद्याधारभूतस्तुपदेन लयोत्पत्तिमच्चित्ततो वैलक्षण्यमात्मनो दर्शितं, क नु कुत्राधारे लीये लीनो भवामीति तद्वदन्तु कथयन्तु । अयमभिप्रायः—भवद्भिर्लयः प्रतिपाद्यते स किं सतः किमसतो, नाद्यः सतो लयवत्त्वायोगात्सत एव लयेऽङ्गीकृते लयस्यैवासत्त्वेन लयभावासिद्धेश्च न च लयवत्सतोऽन्यसत्त्वयोगेन लयसत्त्वं वाच्यमाकाशैक्यवत्सर्ववस्तुसत्त्वस्यैक्यात्तद्भेदे चाङ्गीकृत आकाशेपि भेदकल्पनोपपत्तेः, न द्वितीयोऽसतोऽविद्यमानस्य लयक्रियाकर्मत्वायोगात्ततादृशासत्कर्मकलयस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेश्च लये लयार्थत्वेन च लयो लयरूप इत्यर्थवत्त्वेन लयशब्दोच्चारस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य चोन्मत्तप्रलपितत्वप्रसङ्गाच्चातोऽसतो मनआदेर्लयासम्भव आत्मनश्च

सतो लयासम्भवे त्वत्प्रणीतं लयप्रतिपादकं शास्त्रमपि निर्विषयत्वेनोन्मत्तप्रलाप एवातस्तद्विचारस्तदुक्तसाधनप्रयासश्चोन्मत्तचेष्टैवेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि सर्वकालं स्वात्मस्फूर्त्तिरूपः समाधिर्मनआदिप्रपञ्चप्रतीतौ सत्यां कथं स्यात्तदभावे च जीवन्मुक्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयन्गर्जति ।

बाला श्वश्रूजननियमिता देहलीदत्तदृष्टि-
र्दीर्घं चक्षुः किरति वदने यौवनालंकृतस्य ।
युक्तस्यैवं न चलति ततो भ्रूतटे दत्तदृष्टे-
श्चेतोवृत्तिः स्फुरति पुरुषे मोक्षलक्ष्मीनिवासे ॥ ३० ॥

बालेति । श्वश्रूजननियमिता श्वश्रूणां श्वश्रूसदृशानां श्वश्रूननान्दृश्वशुरादीनामवरोधकानां जनः समूहस्तेन नियमिताऽवरुद्धा बाला नवयौवना नायिका देहलीदत्तदृष्टिर्देहलीत्युपलक्षणं नीचस्थानस्य देहल्यां नीचस्थाने दत्ताऽर्पिता दृष्टिर्नेत्रं यया सा तथाभूता लोकदृष्ट्या प्रतीयमाना सती दीर्घं चक्षुर्दूरदेशगामी लम्बायमानमित्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं मनस्यतिप्रियस्य यौवनालङ्कृतस्य यौवनेन तारुण्येनालंकृतस्य भूषितस्य स्वीयस्यान्यस्य कस्यचित्पुरुषस्य वदने मुखे किरति प्रेरयति प्रसारयतीत्यर्थः, यथा यद्वदेवमनेन प्रकारेण भ्रूतटे दत्तदृष्टेर्बिभृतो जगतो भ्रुवौ संकल्पविकल्पौ तयोस्तटमुभयनदीमध्यतटवत्तटं मध्यं तस्मिन् संकल्पविकल्पयोरेव जगद्धारकत्वप्रसिद्धेः, तत्र संकल्पविकल्पसन्धाविसर्थः, दत्तदृष्टेर्दत्ता स्थापिता दृष्टिर्दृश्यते ज्ञायते जगदनया सा दृष्टिर्ज्ञानं येन तस्य संकल्पविकल्परहितत्वेन स्थिरीकृतज्ञानस्येत्यर्थः, युक्तस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्येत्यर्थः, चेतोवृत्तिश्चेतसोऽन्तः-

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।॥) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

